

God als Vader

De verhouding tussen de catechismusleerling en God als Vader binnen de gereformeerde prediking in de zeventiende eeuw

5

Aangeboden aan:

10

Dr. H. van den Belt en Prof. Dr. W. Verboom

Departement Reliwetenschap en Theologie



Universiteit Utrecht

15

Masterscriptie *godsdienst/levensbeschouwing: educatie en communicatie*

Evert van den Berg 3140687

3 april 2012

Inhoudsopgave

	Inhoudsopgave	2
	Voorwoord.....	4
5	Hoofdstuk 1.....	8
	Gezin.....	8
	Catechese	9
	Ontvangst	12
	Stromingen	13
10	Catechismusprediking	14
	Samenvatting.....	15
	Tekst van vragen en antwoorden uit Heidelbergse Catechismus.....	16
	Hoofdstuk 2 Hieremias Bastingius	18
	Troost	20
15	Voorzienigheid.....	20
	Kindschap	22
	Verbond.....	23
	Gezag.....	24
	Gebed	25
20	Hoofdstuk 3 Cornelis Corstensz.	28
	Troost	30
	Voorzienigheid.....	30
	Verbond.....	31
	Gezag.....	32
25	Gebed	33
	Hoofdstuk 4 Festus Hommius.....	36
	Eigendom.....	36
	Kindschap	38
	Voorzienigheid.....	38
30	Kinderen	40
	Gezag	42
	Gebed	42
	Hoofdstuk 5 Philippus Lansbergen.....	45
	Voorzienigheid.....	46

	Vergelijking	47
	Kindschap	48
	Kinderdoop	49
	Gezag	50
5	Gebed	51
	Hoofdstuk 6 Willem Teellinck	53
	Verklaring	56
	Kinderdoop	59
	Gebed	61
10	Hoofdstuk 7 Cornelis Poudroyen	64
	Voorzienigheid.....	65
	Kindschap	66
	Kinderdoop	68
	Gezag	70
15	Gebed	70
	Hoofdstuk 8 Petrus Van der Hagen	74
	Verklaring	76
	Voorzienigheid.....	77
	Kindschap	78
20	Verbond.....	78
	Gezag	81
	Gebed	81
	Hoofdstuk 9 David Knibbe	86
	Inhoud	87
25	Kindschap	89
	Gezag	89
	Kinderdoop	90
	Gebed	92
	Hoofdstuk 10.....	96
30	Summary	107
	Literatuurlijst	111

Voorwoord

Op minstens twee geheel verschillende manieren is het vaderschap van God in het afgelopen jaar (2011) ter sprake gekomen. In de eerste plaats via een bericht in het *Reformatorisch Dagblad*¹, begin juli. Daarin lezen we dat de synode van de United Church of Christ (UCC), een van de grootste Amerikaanse kerkgenootschappen, heeft besloten niet langer exclusief te spreken over God als Vader. Er wordt voortaan gesproken over de 'Drie-enige God'. Op deze manier wil de kerk het spreken over God 'sekseneutraal' en 'minder exclusief' maken, zo kunnen we lezen in de toelichting op het besluit. Het beeld van God wordt volgens de synode van de UCC teveel ingekleurd door de eigenschappen die we toeschrijven aan een vader.

10 En in het najaar 2011 gaven de theologen Jan Hoek en Willem Ouweneel een boek² uit over de overeenkomsten en de verschillen tussen gereformeerde en evangelische christenen. Wat blijkt? Hoewel zij in veel zaken overeenstemmen, botsen zij met name over het verbond en de (kinder)doop. Omdat de kinderen tot het verbond van God behoren, mogen zij het teken en zegel van het verbond, de doop, ontvangen aldus Hoek. Zijn gesprekspartner Ouweneel ontkent
15 daarentegen de notie van het verbond en daarmee ook de kinderdoop. Deze twee verschillende zienswijzen hebben gevolgen voor de wijze waarop we kijken naar de verhouding van kinderen en jongeren met God. Op welke wijze behoren zij tot de gemeente en wie is God voor hen? Hoe spreken zij God aan? Mogen zij Hem bijvoorbeeld aanspreken met 'Vader'?

Deze twee gebeurtenissen in het afgelopen jaar onderstrepen voor mij het belang en de relevantie om te blijven nadenken over het vaderschap van God. Op welke wijze is God de Vader van de gelovigen? Welk beeld hebben wij van het begrip 'vader' en verandert dat beeld wanneer we spreken over God als Vader? En hoe verhouden de kinderen van christelijke ouders zich ten opzichte van God als Vader? Op deze vragen een antwoord vinden, is niet gemakkelijk. Het mooie van het staan in een traditie is echter dat je voor de antwoorden op je vragen terecht kunt in die traditie. Zo
25 werkt het ook binnen het christendom: de antwoorden op de vragen van vandaag worden onder meer gezocht in de christelijke traditie. In het bijzonder gereformeerde christenen grijpen terug op het werk van hun gereformeerde vaders. We kunnen bijvoorbeeld denken aan de verbondenheid met de vroegchristelijke kerk middels het Apostolicum en de verbondenheid met de kerk van de Reformatie middels de belijdenisgeschriften uit de zestiende eeuw.

30 De zeventiende eeuw is ook een periode waar veel gereformeerde christenen zich mee verbonden voelen. Niet alleen vanwege de nationale synode die toen te Dordrecht plaatsvond en de Dordtse

¹ 'Kerk VS vermijdt Vadernaam', in: *Reformatorisch Dagblad*, 8 juli 2011.

² W. Ouweneel en J. Hoek, *Gereformeerden en evangelischen. Overeenkomsten en verschillen in actueel perspectief*, 2011.

Leerregels die daar werden opgesteld, maar ook vanwege de doorwerking van de reformatorische leer in de praktijk van het leven. Een van de middelen om de praktijk te verbinden met de leer was het godsdienstonderwijs aan kinderen en jongeren. Zij kregen onder meer in de kerk onderwijs (catechese) in de gereformeerde leer. Met het oog op de jeugd schreven verschillende predikanten boekjes om deze leer uit te leggen, te verduidelijken en te verbinden met de praktijk zodat de kinderen zich deze leer eigen konden maken. Ook schreven zij preken en verklaringen van het document wat de gereformeerde leer bondig samenvatte en veel invloed had in Nederland: de Heidelbergse Catechismus uit 1563. De verklaringen geven inzicht in de uitleg van de Heidelbergse Catechismus in Nederland korte tijd na de vestiging van de gereformeerde kerk. Dat maakt deze periode tot een interessant onderzoeksgebied.

In mijn onderzoek heb ik gebruikgemaakt van een aantal zeventiende-eeuwse preken en verklaringen waarmee ik zicht kon krijgen op de verhouding tussen kinderen en God als Vader. In de Heidelbergse Catechismus wordt op verschillende plaatsen gesproken over God als Vader van de gelovigen en hun kinderen. Dat maakt de verklaringen van dit document geschikt om antwoorden te vinden op onze onderzoeksvraag.

In de scriptie die voor u ligt, doe ik verslag van mijn onderzoek naar de verhouding tussen de catechismusleerling en God als Vader binnen de gereformeerde prediking in de zeventiende eeuw. In het onderzoek ga ik op zoek naar en geef ik het antwoord op de volgende onderzoeksvraag:

Op welke wijze werd er door zeventiende-eeuwse predikanten in de gereformeerde traditie geschreven over de verhouding van de (catechismus)leerling tot God als Vader?

Methode

Van de vele uitgegeven catechismusverklaringen in de zeventiende eeuw heb ik er acht gekozen. Achter deze selectie liggen bepaalde overwegingen. Deels is de keuze gebaseerd op de bekendheid en invloed die sommige predikanten hadden door de verschenen herdrukken. Zo zijn er auteurs geselecteerd uit de kring van de *Nadere Reformatie*, een stroming die tot op de dag van vandaag het gereformeerd protestantisme heeft beïnvloed. Van sommige auteurs worden er vandaag nog preken en verklaringen gedrukt en gelezen. Het onderzoek bevat verder een aantal verklaringen die verschenen voor de Synode van Dordrecht in 1618-1619, waar besluiten werden genomen die grote invloed hadden op de Gereformeerde Kerk in Nederland. Ten slotte worden sommige verklaarders gerekend tot de leerlingen van Gijsbertus Voetius (1589-1679), terwijl Petrus van der Hagen wordt gerekend tot de leerlingen van Johannes Coccejus (1603-1669), een opponent van Voetius.

Om te onderzoeken op welke wijze zeventiende-eeuwse predikanten schreven over de verhouding tussen de catechismusleerling en God als Vader, heb ik de vragen en antwoorden uit de Heidelbergse Catechismus onderzocht die de auteurs de gelegenheid geven om expliciet in te gaan op het vaderschap van God. Dit zijn de vragen over het geloof in Gods voorzienigheid (26-28), het kindschap van de gelovigen (33) en de aanspraak in het gebed des Heeren (120-121). De verhouding van de kinderen van de gemeente, de catechismusleerlingen, tot God kan terugkomen bij de behandeling van de kinderdoop (74) en de verhouding tussen aardse vaders en de hemelse Vader kan worden behandeld bij het vijfde gebod (104). Het ligt voor de hand dat in de verklaring van deze vragen en antwoorden een antwoord is te vinden op de onderzoeksvraag. De tekst van de gekozen vragen en antwoorden staat afgedrukt direct na het inleidende hoofdstuk.

Opzet

Voorafgaand aan de bestudering van de catechismuspreken ga ik in het eerste hoofdstuk in op de achtergrond van de gereformeerde catechese. Dit leidt tot beter begrip van de context waarin we de zeventiende-eeuwse catechismusverklaring in Nederland kunnen plaatsen. Dit hoofdstuk laat ook het belang van de catechismuspreek zien in het geheel van de catechese. Vervolgens wordt in acht hoofdstukken de uitleg van de verschillende verklaarders zo beschrijvend mogelijk weergegeven, voorafgegaan door een korte inleiding op de auteur en diens verklaring. Opvallende zaken in de uitleg van de Heidelbergse Catechismus worden verhelderd en vergeleken met andere auteurs en waar mogelijk wordt een verklaring gegeven.

Nadat de uitleg van de verschillende predikanten is weergegeven, volgt een hoofdstuk waarin de uitleg van de auteurs wordt samengevat en waarin een aantal conclusies wordt getrokken. Met behulp van secundaire literatuur wordt een verklaring gegeven van de verschillen die zijn geconstateerd in het onderzoek. Aan de hand daarvan wordt een antwoord gegeven op de probleemstelling van dit onderzoek. Aan het slot volgt een Engelstalige samenvatting van deze scriptie.

Dank

Bij de afronding van dit scriptieonderzoek wil ik mijn dank uitspreken aan mijn begeleider, dr. H. van den Belt. De wijze waarop u mij hielp om het onderwerp voldoende af te bakenen en de probleemstelling helder te formuleren, de literatuurtips en het opbouwende en kritische commentaar bij de ingeleverde hoofdstukken hebben er aan bijgedragen dat deze scriptie is voltooid. Ook de mogelijkheid om door middel van een tutorial mij voldoende in te lezen in dit onderwerp en uw begeleiding daarvan hebben mij erg geholpen. Daarnaast wil ik ook dr. W. Verboom bedanken voor de bereidheid om als tweede lezer en beoordelaar op te treden. Uw

aanvulling op mijn opzet, namelijk het toevoegen van de verklaring van de vraag over de kinderdoop, en uw publicaties over de catechese hebben het scriptieonderzoek een inhoudelijke impuls gegeven. Tineke van der Zwaag bedank ik voor de wijze waarop zij deze scriptie grondig heeft gecorrigeerd op taalgebruik en spelling, ds. Foppe van der Zwaag voor zijn hulp bij de Engelstalige samenvatting. Als
5 laatste spreek ik mijn dank uit aan mijn hemelse Vader, die mij het doorzettingsvermogen en de energie gaf gedurende de tijd dat ik met dit onderzoek bezig was.

April 2012,

Evert van den Berg

Hoofdstuk 1

Dit inleidende hoofdstuk geeft een schets van het gezin en de catechese in de Reformatie, de inhoud van de Heidelbergse Catechismus en de doorwerking ervan in Nederland. Onder meer via de catechismusprediking had de Catechismus grote invloed in de Gereformeerde kerk van Nederland.

- 5 Omdat verklaringen en preken van de Catechismus de bronnen van dit onderzoek zijn, is het goed om te kijken naar de Nederlandse praktijk.

Gezin

- De structuur van het gezin in de zestiende en zeventiende eeuw wordt bepaald door het zogeheten kerngezin. Dit kerngezin bestaat uit twee generaties: ouders en kinderen. Doordat de
10 huwelijksleeftijd relatief hoog lag, met name voor mannen, was de gezinsomvang behoorlijk groot.³ Naast de ouders en de kinderen bestond het gezin uit bedienden, verantwoordelijk voor de huishouding. Vooral op boerderijen in de plattelandsgemeenschappen waren zij onmisbaar.⁴

- Hoewel sommige historici dachten dat er in familierelaties weinig sprake was van genegenheid, zijn er 'ruim voldoende aanwijzingen' die aantonen dat er verband bestond tussen liefde en huwelijk.
15 Ouders hielden van elkaar en van hun kinderen, ongeacht of ze nu rijk of arm waren. Er werd gerouwd om de dood van een echtgenoot en van kinderen. Wel kenmerkte het gezin zich door een geordende gezagsstructuur met een hiërarchie tussen de meerdere en mindere.⁵

- In de Reformatie werd er voortdurend gehamerd op het belang van het gezin en de rol van de vader als het hoofd van dat gezin. Zo publiceerde de Straatsburgse reformator Martin Bucer (1491-1551)
20 over dit thema. In de eerste levensjaren van het kind was vooral de moeder verantwoordelijk voor de opvoeding, maar vanaf ongeveer het zevende levensjaar bemoeide de vader zich nadrukkelijk met de opvoeding. 'Ouderschap' was in de zestiende eeuw een verantwoordelijkheid voor beide ouders.⁶ S. Ozment heeft uitgebreid studie gedaan naar de gezinssituatie in de zestiende en zeventiende eeuw en geeft een beschrijving van de rol en de taken van de vader in het gezin.

- 25 The basic duties of the husband were to provide for the welfare of his wife and children, to protect his household from any who would harm it, and to rule over his family and servants with a firm but just hand. (...) The most popular housefather book of the seventeenth century

³ D. MacCulloch, *Reformatie, Het Europese huis gedeeld 1490-1700*, 2005, 617. De huwelijksleeftijd voor mannen was gemiddeld achtentwintig jaar, voor vrouwen gemiddeld 26 jaar. Na 1700 zouden deze leeftijden sterk dalen.

⁴ MacCulloch, *Reformatie*, 618.

⁵ MacCulloch, *Reformatie*, 619, 620, 626.

⁶ MacCulloch, *Reformatie*, 647, 650. S. Ozment, *When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe*, 1983, 132.

portrayed the exemplary husband as one who was “godfearing, wise, understanding, and experienced, who has God ever before his eyes, prays and Works diligently, does harm neither to his neighbors nor the members of his Household, and is able to maintain the love, friendship, and good will of all around him.” Above all, the husband was supposed to *rule*. He alone was master of his house, the one on whom all domestic discipline and order finally depended.⁷

Volgens Ozment heeft de vader drie taken in het gezin: de zorg en bescherming voor het welzijn van zijn vrouw en kinderen en de regering over zijn kinderen en knechten met een rechtvaardige hand. Dit droeg er bij aan het doel van de opvoeding, het tijdelijk en geestelijk welzijn van de kinderen.⁸

10 Catechese

In het streven van de reformatoren om het oorspronkelijke christendom te herstellen, werd gebruikgemaakt van een ‘catechismus’: een eenvoudige behandeling van de geloofsleer in de vorm van vragen en antwoorden. Deze bestond uit de Decaloog, het Apostolicum, het Onze Vader en de sacramentsleer. Luther maakte een kleine catechismus, die het gewone volk uit het hoofd kon leren, en een grote catechismus voor de leraren en pastores die het volk onderwezen. Volgens MacCulloch werd de kleine catechismus de hoeksteen van de evangelische geloofsleer.⁹ De catechese was naast de prediking een middel om de mensen te leren wat ze geloofden. Het accent in de geloofsbeleving verschoof in de Reformatie van het op de juiste manier vieren van de sacramenten naar het kennen van de geloofsinhoud.

Deze verschuiving, het betekenis hechten aan onderwijs en kennis, hangt samen met de rol van het verbond van God in de gemeente. In de gereformeerde opvatting is de gemeente de plaats waar de kinderdoop wordt bediend op grond van Gods beloften en waarin de gemeenschap met Christus wordt beoefend aan het avondmaal. Tussen de deelname aan beide sacramenten staat het onderwijs van de catechismus.¹⁰ Volgens de reformatoren behoorden ook de kinderen van de gemeente tot het genadeverbond. Het gaat erom dat de kinderen het verbond leren beantwoorden door middel van geloof en bekering. Hiertoe dient het geloofsonderwijs. “De Heilige Geest wil door opvoeding en

⁷ Ozment, *When Fathers Ruled*, 50. Ozment verwijst naar Johannes Coler(us), *Oeconomia ruralis et domestica. Darinn das gantz Amp taller trewen/Hauss-Vätter und Hauss-Mütter/bestandiges und allgemeines Hauss-Buch*, 1680, Frankfurt.

⁸ Ozment, *When Fathers Ruled*, 132. “Human parents must do more than this; they have a duty to prepare their children for both temporal and spiritual well-being; in addition to caring for their physical and material needs, they must methodically inculcate virtues and values.”

⁹ MacCulloch, *Reformatie*, 180.

¹⁰ W. Van 't Spijker, ‘De theologie van de Heidelbergse Catechismus’, in: W. Van 't Spijker (e.a.), *Het troostboek van de kerk. Over de Heidelbergse Catechismus*, 2005, 116. In liturgie van Petrus Datheen in de DeuxAesbijbel stond zijn catechismus tussen het doopformulier en het avondmaalsformulier.

onderwijs kinderen brengen tot het kennen van God en het belijden van het geloof in Hem.”¹¹ Door het doen van openbare belijdenis, waardoor het geloof zichtbaar wordt, worden de kinderen door de gemeente toegelaten tot het sacrament van het heilig avondmaal.¹²

5 In drie kringen komen de kinderen in aanraking met het catechetisch onderwijs: gezin, school en kerk vormen een catechetische driehoek.¹³ In het gezin hebben de ouders op grond van het verbond de roeping hun kinderen tot geloof op te voeden. Concreet betekent dit dat de ouders onderwijzen in de beginselen van het christelijk geloof, de kinderen laten wennen aan de ‘heilige huisgebeden’ en laten deelnemen aan de catechisatielessen op school en in de kerk.¹⁴

10 Het onderwijs op school was nauw verbonden aan de kerk, werd gegeven in een afzonderlijk vak en was bedoeld om alle kinderen van het volk te bereiken.¹⁵ De inhoud van het twee keer per week te geven vak bestond uit het van buiten leren en oefenen door de leerlingen; door middel van memorisatie, explicatie en recitatie zorgde de onderwijzer ervoor dat de leerling de betekenis van de geleerde stof begreep.¹⁶

15 In de kerk nam de catechese een centrale plaats in, wat blijkt uit het feit dat predikanten over het algemeen zelf de catechese verzorgden.¹⁷ Ook in de kerk vormt het verbond met God de motivatie tot het geven van onderwijs aan kinderen en jongeren. Doelstelling is het bijbrengen van kennis en het leren leven in de dienst van God. Het onderwijs was nauw verbonden met het doen van openbare geloofsbelijdenis in de gemeente, op ongeveer 12-15 jarige leeftijd, voorafgaand aan de eerste deelname aan het heilig avondmaal.¹⁸

20 In 1563 was op initiatief van de keurvorst van de Palts, Frederik III (1515-1576), in het Duitse Heidelberg een catechismus opgesteld: de Heidelbergse Catechismus. Hoewel lange tijd werd verondersteld dat Zacharias Ursinus (1534-1584) en Caspar Olevianus (1536-1587) de tekst schreven, concludeert Lyle D. Bierma dat er voldoende bewijs is dat alleen eerstgenoemde de tekst schreef. Een team bestaande uit Frederik III en enkele theologen en kerkleiders, waaronder Olevianus, was

¹¹ W. Verboom, ‘Catechese vanaf de Late Middeleeuwen’, in: Van ‘t Spijker (e.a.), *Troostboek*, 155.

¹² Van ‘t Spijker, ‘De theologie’, in: Van ‘t Spijker (e.a.), *Troostboek*, 144.

¹³ W. Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 1987, 85.

¹⁴ Zacharias Ursinus, ‘Voorrede, die over de catechismus in ‘t bijzonder handelt’, in: Zacharias Ursinus, *Het Schatboek der verklaringen van de Heidelbergse Catechismus*, 1989, 15.

¹⁵ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 86.

¹⁶ Ursinus, ‘Voorrede’, in: Ursinus, *Schatboek*, 15; Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 86, 88.

¹⁷ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 87.

¹⁸ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 87.

betrokken bij de redactie van de tekst.¹⁹ Er werd aansluiting gezocht bij de Bijbelse boodschap. De Catechismus functioneerde niet alleen als leerboek maar ook als belijdenis van de kerk, opgenomen in de kerkorde.²⁰

Er is veel studie gedaan naar de inhoud van de Heidelbergse Catechismus. Op deze plaats volstaat een korte schets van de inhoud. Het uitgangspunt in de eerste vraag, het thema van de troost, is karakteristiek voor heel het leerboek. Het vormt een samenvatting van wat verderop wordt uitgewerkt. De christelijke troost, te weten het eigendom van Jezus Christus te zijn, is een allesomvattende werkelijkheid.²¹ De Heidelbergse Catechismus kenmerkt zich verder door de drieslag van ellende, verlossing en dankbaarheid, een drieslag die terugkeert in alle onderdelen.²²

5
10
15
20
Hoewel er meer kenmerken zijn te noemen, is op deze plaats de benadering van het geloof en van het genadeverbond van belang. Geloof heeft alles te maken met de gemeenschap met Christus. Zonder Hem is er geen heil. In verschillende vragen en antwoorden valt de noodzaak van geloof te lezen.²³ Het delen in het heil kan alleen door het geloof in en de gemeenschap met Christus, die tot stand komt door een waar geloof.²⁴ Dit geloof bestaat uit kennis van en toestemmen in het hele geopenbaarde Woord van God en een door de Heilige Geest bewerkt vast vertrouwen dat “mij vergeving der zonden, eeuwige gerechtigheid en zaligheid van God geschonken is.”²⁵ Hierin komt het reformatorische adagium *sola fide*, door het geloof alleen, naar voren.

De Heidelbergse Catechismus vertegenwoordigt een verbondsoptvatting die breed gedragen werd in het vroege gereformeerde protestantisme.²⁶ Hierbij was er geen enkele twijfel over de vraag of de kinderen tot dit verbond behoorden. Uit het antwoord op vraag 74 blijkt dat de kinderen net als de

¹⁹ Lyle D. Bierma, ‘The Purpose and Authorship of the Heidelberg Catechism’ (49-74), in: Lyle D. Bierma (e.a.), *An Introduction to the Heidelberg Catechism. Sources, History, and Theology*, 2005, 53, 74.

²⁰ Van ’t Spijker, ‘De theologie’, in: Van ’t Spijker (e.a.), *Troostboek*, 112.

²¹ Van ’t Spijker, ‘De theologie’, in: Van ’t Spijker (e.a.), *Troostboek*, 117.

²² Van ’t Spijker, ‘De theologie’, in: Van ’t Spijker (e.a.), *Troostboek*, 118.

²³ Van ’t Spijker, ‘De theologie’, in: Van ’t Spijker (e.a.), *Troostboek*, 128. Genoemd kunnen worden de vragen 20, 64, 74, 76, 80.

²⁴ Zie bijvoorbeeld vraag en antwoord 20: “Worden dan alle mensen wederom door Christus zalig, gelijk zij door Adam zijn verdoemd geworden? Neen zij, maar alleen degenen, die Hem door een waar geloof worden ingelijfd en al Zijn weldaden aannemen.”

²⁵ *Heidelbergse Catechismus*, vraag 21. H. Berkhof wijst er op dat er met deze definitie een ‘merkwaardige verschuiving’ heeft plaatsgevonden in de visie op het geloof. Volgens de klassieke visie bestaat geloof uit kennis (cognitio), toestemming en vertrouwen (fiducia). Volgens Berkhof worden er in de definitie in de *Heidelbergse Catechismus* twee momenten gescheiden en is er zelfs sprake van tweeërlei geloof: “een voor waar houden van heel de Bijbelinhoud enerzijds en een door de Geest gewekt persoonlijk vertrouwen anderzijds. Daarmee is de weg gebaad naar de noodlottige splitsing van ‘objectief’ en ‘subjectief’ die de protestantse Scholastiek, de Nadere Reformatie en het Piëtisme in de 17^e en 18^e eeuw gaat beheersen. Men kan van nu af ‘algemeen’ ‘verstandelijk’ ‘historisch’ geloven, maar men weet dan dat er meer nodig is, nl. de met dit geloof nog niet gegeven heilszekerheid.”, H. Berkhof, *Christelijk geloof*, 1985 (vijfde druk), 432.

²⁶ Van ’t Spijker, ‘De theologie’, in: Van ’t Spijker (e.a.), *Troostboek*, 141. Volgens Van ’t Spijker was deze verbondsoptvatting ‘gemeengoed’ onder vrijwel alle (gereformeerde) reformatoren.

volwassenen “in het verbond van God en in zijn gemeente begrepen zijn”, dat hen “de verlossing van de zonden en de Heilige Geest (...) niet minder dan de volwassenen toegezegd wordt” en dat zij door de heilige Doop “der Christelijke Kerk ingelijfd (...) worden.”²⁷

Ontvangst

- 5 De invloed van de Heidelbergse Catechismus was groot, in vergelijking met andere catechismussen uit die tijd. De oorzaak hiervoor is te vinden in de manier waarop deze Catechismus aansluit bij de traditie van catechese en in de manier waarop in het leerboek de Reformatie “inhoudelijk, positief en als één beweging aan het woord komt.”²⁸

10 Ook in Nederland werd catechese verzorgd in gezin, school en kerk. Hierbij werd gebruikgemaakt van verschillend leermateriaal, zoals de *Hanenboekjes*²⁹, ook bekend als het ABC-boekje, bedoeld voor de jongste kinderen, en de catechismussen van Calvijn (1542), à Lasco (1546) en Micron (1552/1553). Toen in 1563 de Heidelbergse Catechismus in Emden door Petrus Datheen in het Nederlands werd vertaald, verdween dit leermateriaal naar de achtergrond.³⁰ De vertaling van Datheen werd de ‘textus receptus’ in Nederland, ondanks dat er ook andere Nederlandse vertalingen verschenen.³¹

- 15 Een belangrijke oorzaak voor het succes van de Heidelbergse Catechismus in Nederland was de aanvaarding als belijdenisgeschrift door verschillende synodes. Vanaf de Synode van Emden (1571) werd de Catechismus aanbevolen voor het gebruik in de Nederlandse gemeentes. Op twee synodes te Dordrecht (1574 en 1578) kwam er een specifieke aanbeveling voor het gebruik in de catechese en in de leerdienst en op de synode te Den Haag (1586) werd besloten dat de predikanten de hoofdsom
20 van de christelijke leer kort dienen uit te leggen, “zoals vervat in de Catechismus (die aangenomen is in de Nederlandse kerken).”³² Tegelijkertijd komt uit onderzoek naar voren dat de doorwerking in de

²⁷ *Heidelbergse Catechismus*, vraag 74.

²⁸ Van 't Spijker, ‘De theologie’, in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 109.

²⁹ Het ABC-boekje kreeg de bijnaam ‘Hanenboekje’ omdat er op de keerzijde van het titelblad een haan stond afgedrukt, met het rijmpje: “’s Morgens den haan zijn ijver vroeg bewijst, Leert jonge jeugt dat men u ook so prijst”, M. Golverdingen, ‘De Catechismus in het kerkelijk onderwijs’, in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 235.

³⁰ Verboom, ‘Catechese vanaf de Late Middeleeuwen’, in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 161. Dit leermateriaal blijft evenwel in omloop, aangevuld met het *Kort Begrip* van Marnix van St. Aldegonde (1592). Vgl. Golverdingen, ‘De Catechismus in het kerkelijk onderwijs’, in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 235, 236.

³¹ J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, 1976, 35.

³² Hofman, ‘Kerkelijke erkenning van de Catechismus’, in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 186-190. Hofman geeft een korte beschrijving van elke synode die bijdroeg aan de kerkelijke erkenning van de Heidelbergse Catechismus; Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 113. Andere oorzaken die in de literatuur worden genoemd: de catechismus was gericht op eenvoudige gebruikers, het speelde in op actuele theologische kwesties, het hanteerde positieve taal, het presenteerde de Reformatie als eenheid en het sluit aan bij een eeuwenlange catechetische traditie. De vertaling door Petrus Datheen lijkt ook te hebben bijgedragen aan de keuze voor de Heidelbergse Catechismus, in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 109, 110, 192.

praktijk soms langer op zich liet wachten, afhankelijk van lokale en regionale verschillen. Zo was er op plaatsen waar de Remonstranten veel invloed hadden veel verzet tegen het gebruik.³³

In de kerkorde van de Palts van 1563, waarin de Heidelbergse Catechismus is opgenomen, staat dat de Catechismus een belangrijke functie heeft in het onderwijs.

- 5 De Catechismus in onze christelijke religie betekent een kort en eenvoudig mondeling bericht aangaande de voornaamste stukken van de christelijke leer, waarbij van de eenvoudige jongeren weer teruggevraagd en overhoord wordt wat zij hebben geleerd. Want de vromen hebben vanaf het begin van de christelijke kerk zich beijverd om hun kinderen thuis, op school en in de kerk in de vreze des Heeren te onderwijzen...³⁴

10 Stromingen

- In het begin van de zeventiende eeuw kwam er een beweging binnen de Gereformeerde kerk op die, in reactie op de vervlakking van het geloofsleven, een 'verdieping en verbreding van de doorwerking van de zestiende-eeuwse Hervorming' nastreefde: de zogeheten *Nadere Reformatie*.³⁵ Deze beweging had brede invloed tot in de achttiende eeuw, mede doordat er een verbinding werd gelegd tussen wetenschap en praktische vroomheid, onder meer door de Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius (1589-1676). De Heidelbergse Catechismus maakte in deze stroming deel uit van een reformatieprogramma met hulp waarvan een persoonlijke en publieke levensheiliging op alle terreinen van het leven werd nagestreefd. Daarbij lag de nadruk op de innerlijke doorleving van de gereformeerde leer.³⁶

- 20 Daarnaast was er in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de kerk een debat gaande tussen de volgelingen van Gisbertus Voetius en Johannes Coccejus (1603-1669), de zogenaamde 'voetianen' en de 'coccejanen'. Dit debat ging over het begrip 'verbond' (foedus) in de dogmatiek. Coccejus' heilshistorische visie op de verhouding tussen het Oude en Nieuwe Testament en de consequenties

³³ Hofman, 'Kerkelijke erkenning', in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 207.

³⁴ Geciteerd in: W. Van 't Spijker, 'De theologie', in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 112.

³⁵ Over vraag of de *Nadere Reformatie* een afgebakende stroming was, bestaat in de literatuur discussie. Uitgesproken spelers in dit debat zijn prof. W.J. op 't Hof en prof. F.A. van Lieburg. Zie voor een gesprek tussen hen het artikel 'Beelden van het piëtisme' in: *Reformatoorsch Dagblad*, 9 april 2011.

³⁶ H.J. Selderhuis, *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, 2006, 471, 472. De *Stichting Studie der Nadere Reformatie* hanteert een eigen begripsbepaling, te vinden op hun website: <http://www.ssnr.nl/orientatie#> (geraadpleegd op 19 juli 2011): "De *Nadere Reformatie* is die beweging binnen de Nederlandse Gereformeerde Kerk in de zeventiende en achttiende eeuw, die in reactie op de verflauwing van of een gebrek aan levend geloof de persoonlijke geloofsbeleving en godsvrucht centraal stelde en van hieruit inhoudelijke en procedurele reformatieprogramma's opstelde, bij de bevoegde kerkelijke, politieke en maatschappelijke organen indienende en/of in aansluiting hierbij zelf een verdere hervorming van kerk, samenleving en staat in woord en daad nastreefde."

van deze visie voor de christelijke ethiek, zoals de uitleg van het sabbatsgebod en de vormgeving van de zondagsheiliging.³⁷

Catechismusprediking

De catechismusprediking in de kerk is de oudste vorm van catechese en kwam in Nederland al voor
5 rond 1560.³⁸ De catechismusprediking was zowel bestemd voor kinderen en als voor de volwassenen.
Daarbij zijn de 'liefhebbers van de gereformeerde religie' inbegrepen. Deze volwassenen bezochten
regelmatig de kerkdiensten, maar waren nog niet als lidmaten tot de gemeente toegetreden.³⁹ De
verbinding tussen school en kerk blijkt onder meer uit de taak van de schoolmeester om de kinderen
10 mee te nemen naar de leerdienst. De leerdienst maakte deel uit van een reformatieprogramma
waarin kinderen en volwassenen zich de geloofsleer toe-eigenden met behulp van catechismussen
en gezangen.⁴⁰

Hoewel op de synode te Den Haag (1586) tot het gebruik van de Heidelbergse Catechismus in de
leerdienst was besloten, was het nog de vraag hoe dit besluit in de praktijk functioneerde. In veel
gemeentes ging men over tot het preken uit de Catechismus, sommige gemeentes deden dat al en
15 een behoorlijk aantal gemeentes negeerde het gebod van de synode.⁴¹ De oorzaken van het nalaten
van catechismusprediking zijn divers: gemakzucht en onbekwaamheid van predikanten,
combinatiegemeentes waardoor predikanten in meerdere plaatsen voorgingen, leergeschillen
(remonstrantse predikanten) en de behoefte aan afwisseling in de preekstof.⁴² Ook kwam er
onverwachts protest uit de hoek van de *Nadere Reformatie*: Jacobus Koelman (1631-1695) verzette
20 zich tegen de opdracht van de synodes, want predikanten moesten de vrijheid hebben om andere
stof aan de orde te stellen.⁴³

Doordat er maatregelen werden genomen, zoals inspectie en tuchtmaatregelen, verbeterde de
situatie, maar het duurde tot de tweede helft van de zeventiende eeuw voordat de

³⁷ Selderhuis, *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, 475, 476.

³⁸ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 112. Dit jaartal is dus nog voor de totstandkoming van de Heidelbergse Catechismus (1563).

³⁹ A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kervolk ten tijde van Maurits en Olderbarnevelt*, 1991, 128.

⁴⁰ Hughes Oliphant Old, *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian Church*, Volume 4: *The Age of the Reformation*, 2002, 17. De catechismus nam zowel bij Luther als bij Calvijn een grote plaats in (18, 93).

⁴¹ Op 't Hof, 'De Heidelbergse Catechismus in prediking en catechese', in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 208, 209.

⁴² Op 't Hof, 'Prediking en catechese', in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 209, 210, 213; W. Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 115.

⁴³ Op 't Hof, 'Prediking en catechese', in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 215.

catechismuspreek op zondagmiddag breed werd aanvaard.⁴⁴ In een aanzienlijk aantal regio's was de invoering een zaak van de lange adem.⁴⁵

Het is ten slotte van belang om in te gaan op het gezag en het karakter van de catechismusprediking. Het gezag van de Heidelbergse Catechismus was niet gelijk aan het gezag van de Bijbel, maar was
5 bedoeld als hulpmiddel bij de verklaring en toepassing van de Schriften. Catechismusprediking was prediking van het Woord.⁴⁶ Dit blijkt ook in *het gebed vóór de leer van den Catechismus*, waar wordt gebeden "of God het verstand wil verlichten met de Heilige Geest, opdat het Woord dat gehoord wordt, recht verstaan wordt."⁴⁷ In de catechismuspreek ligt de nadruk op de leer, het is een
10 belangrijk middel om de gemeente te bewaren bij de ware, gereformeerde leer. Wanneer een predikant de catechismusprediking nalaat, wordt er door een synode opgetreden omdat de Schrift zelf in het geding is.⁴⁸

De Heidelbergse Catechismus wordt jaarlijks behandeld tijdens diensten die zijn opgebouwd uit een Schriftlezing, het voorlezen van de vragen en antwoorden, de preek en het opzeggen van de vragen en antwoorden door de kinderen. Dit zijn de schoolkinderen die de vragen en antwoorden op school
15 hebben geleerd.⁴⁹

Samenvatting

Met dit inleidende hoofdstuk hebben we een overzicht van de functie van de catechese in het zeventiende-eeuwse gereformeerde protestantisme in Nederland. Het onderwijs vindt plaats via gezin, school en kerk, waarbij de catechismusprediking een belangrijke plaats inneemt. Het is het
20 middel waardoor de gemeente wordt onderwezen en wordt bewaard bij de gereformeerde leer. Een van de eerste verklaringen die in Nederland verscheen was de verklaring van Hieremias Bastingius (1591), het voorwerp van onderzoek in het eerste hoofdstuk.

⁴⁴ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 115, 116.

⁴⁵ Op 't Hof, 'Prediking en catechese', in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 211.

⁴⁶ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 117, 154.

⁴⁷ *De Liturgie der gereformeerde kerken in Nederland*, onder *Christelijke gebeden*.

⁴⁸ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 118. Het betreft het optreden van de Synode van Zuid-Holland tegen de predikant H. Herbertsz. te Gouda.

⁴⁹ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 119.

Vraag en antwoord 1

Welk is uwen eenigen troost beyde in het leven ende sterven?

- 5 Dat ik met lijf ende siele/ beyde in't leven ende sterven/ niet mijn/ maar mijns getrouwen Saligmaaker Jesu Christi eygen ben/ die met sijnen dierbaaren Bloede/ voor alle mijn sonden volkomenlijk betaald/ endemy uyt alle geweld des Duyvels verlost heeft: ende alsoo bewaard/ dat sonder den wille mijns Hemelschen Vaders/ geen hayr van mijnen hoofde vallen kan/ ja ook dat my alle ding tot mijner saligheyd dienen moet. Daarom dat hy mij ook door sijnen Heyligen Geest des eeuwigen levens versekerd/ en hem voortaan te leven/ van herten willig ende bereyd maakt.

Vraag en antwoord 26

- 10 Wat geloofd gy met dese woorden: Ik geloove in God den Vader, den Almagtigen Schepper des hemels en der aarde?

- 15 Dat de eeuwige Vader onses Heeren Jesu Christi/ die Hemel/ ende Aarde/ met al datter in is/ uyt niet geschaepen heeft/ die ook de selve nog door sijnen eeuwigen raad ende voorsienigheyd/ onderhoud ende regeerd/ om sijns Soons Christi wille/ mijn God ende mijn Vader sy/ op welke ik alsoo vertrouwe/ dat ik niet en twijffele/ hy en sal my met aller nooddruft des lijfs ende der sielen versorgen/ ende ook al het quaad dat hy my in desen jammerdale toeschikt/ my ten besten keeren: want hy sulks doen kan/ als een Almagtig God/ ende ook doen wil/ als een getrouwe Vader.

Vraag en antwoord 27

Wat verstaat gy door de voorsienigheyd Gods?

- 20 De almagtige ende al om tegenwoordige kragt Gods/ door welke hy Hemel ende Aarde/ mitsgaders alle creatueren/ gelijk als met sijner hand nog onderhoud/ ende alsoo regeert/ dat loof ende gras/ regen ende droogte/ vrugtbaare ende onvrugtbaare jaaren/ spijsende drank/ gesontheyd ende krankheyd/ rijkdom ende armoede: ende alle dingen/ niet by gevalle/ maar van sijn Vaderlijke hand ons toe komen.

Vraag en antwoord 28

25 Waar toe diend ons dat wy weten, dat God alles geschaepen heeft, ende nog door sijne voorsienigheyd onderhoudet?

- 30 Dat wy in alle tegenspoed geduldig/ in voorspoed dankbaar sijn mogen/ ende in allen dat ons nog toekomen kan/ een goed toeversigt hebben op onsen getrouwen God ende Vader/ dat ons geen creatuere van sijner liefde scheyden sal/ aangesien dat alle creatueren alsoo in sijner hand sijn/ dat se tegen sijnen wille/ hen nog roeren nog beweegen kunnen.

Vraag en antwoord 33

Waarom is hy Gods eenig-gebooren Soone genaamd, soo wy dog ook Gods kinderen sijn?

- 35 Daarom/ dat Christus alleene de eeuwige natuurlijke Soone Gods is. Maar wy sijn om sijnen 't wille/ uyt genaaden/ tot kinderen Gods aangenomen.

Vraag en antwoord 74

Sal men ook de jonge kinderen doopen?

Ja: Want mitsdien sy alsoo wel als de volwassene in 't Verbond Gods/ ende sijn Gemeynthe begreepen sijn/ ende dat hen door Christi bloed de verlossinge van de sonden/ ende de heylige Geest/ die dat geloove werkt/ niet weyniger als de volwassenen toegeseyd word/ soo moetense ook door den Doop als door dat teeken des Verbonds der Christelijke kerke ingelijft/ ende van de kinderen der
5 ongelovigen onderscheyden worden; gelijk in 't Oude Verbond of Testament door de Besnijdinge geschied is/ voor 't welke in 't Nieuwe Verbond ingeset is.

Vraag en antwoord 104

Wat wil God in 't vijfde Gebod?

10 Dat ik mijn Vader ende Moeder/ ende alle die over my gesteld sijn/ alle eere/ liefde ende trouwe bewijse/ ende my haarer goede leere ende straffe met behoorlijke gehoorsaamheyd onderwerpe/ ende ook met haare swakheyd ende gebreeken geduld hebbe/ aangesien het God belieft ons door haare hand te regeeren.

Vraag en antwoord 120

Waarom heeft ons Christus gebooden, God alsoo aan te spreken: Onse Vader?

15 Op dat hy van stonden aan in 't beginsel onses gebeds in ons de kinderlijke vreesse ende toeversigt tot God verwekke/ welke beyde de grond onses gebeds sijn: namelijk/ dat God onse Vader door Christus geworden is/ ende dat hy ons veel weyniger afslaan sal het geene dat wy hem met regten geloove bidden/ dan onse vaders ons aardse dingen ontseggen.

Vraag en antwoord 121

20 Waarom word hier toe gedaan: Die in de Hemelen sijt?

Op dat wy van de Hemelse Majesteyt Gods niet aardsselijk en gedenken/ ende van sijne Almagtigheyd alle nooddruft des lijfs ende der sielen verwagten.

Hoofdstuk 2 Hieremias Bastingius

De verklaring van de Leidse hoogleraar dr. Jeremias Bastingius (1551-1595) is een van de eerste in Nederland uitgegeven verklaringen van de Heidelbergse Catechismus. De eerste druk van de *Verclaringe op den catechisme der christelicker religie, so in den Belgischen off Nederlantschen geünieerden Provintien ende in der Keur-vorstelicker Paltz, in kercken ende scholen gepredict ende geleert wort* verscheen in 1591. Deze uitgave was een Nederlandse vertaling van zijn in het Latijn geschreven verklaring⁵⁰ die ook in het Engels en in het Duits werd vertaald. Dit correspondeert met Bastingius' reputatie als internationaal theoloog. Hij had gestudeerd in Genève en Heidelberg, was predikant geweest te Antwerpen en Dordrecht en kreeg een benoeming als hoogleraar te Leiden.⁵¹

De Latijnse verklaring werd in 1591 vertaald en uitgegeven door Henric van den Corput (1536-1601), een gereformeerd predikant te Dordrecht (1578-1601).⁵² In een brief aan de Staten van Holland en Zeeland, voorafgaand aan de uitgave, schrijft Van den Corput dat hij het volk dat onder zijn zorg is gesteld de 'nootwendige leere des Catechisme' wil voordragen. Hij geeft ook aan dat "op eenige plaetsen seer weynige tot de Catechisme predicatie comen; tot sommige plaetsen geene." Het lijkt er dus op dat de Catechismus in Nederland, in elk geval in Dordrecht, in het jaar van uitgave (1591) nog maar een beperkte ingang heeft gevonden. Volgens Van den Corput vormen de tegensprekers van de leer van in de Catechismus de aanleiding voor de uitgave van deze verklaring, om daarmee de 'slappicheyt' en 'nalaticheyt' te beteren.⁵³ Volgens Van den Corput is dr. Bastingius de eerste die de tekst van de Catechismus vanuit de Schriften wil onderbouwen (met 'schrifturen' wil bevestigen) en d.m.v. een verklaring bekend wil maken.⁵⁴

Naast deze brief van Van den Corput bevat de uitgave een brief van Bastingius aan de verstrooide gemeente te Antwerpen en een *Voorreden op de verclaringe des Catechisme Christelicker religie*. In beide teksten komt het adres van de verklaring en van de Catechismus aan de orde. In de brief noemt Bastingius de catechese of de mondelinge onderrichting een oud christelijk gebruik. Volgens

⁵⁰ *In Catechesim religionis christianae, quae in ecclesiis et scholis, tum Belgii, tum Palatinatus traditur, exegemata, sive commentarii*, Uitgeverij Canin – Dordrecht, 1588.

⁵¹ D. Nauta, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, deel 2, 1983, 46-48. Volgens W.J. van Asselt was Jeremias Bastingius (1551-1595), in Nederland een van de eersten die een verklaring van de Heidelbergse Catechismus schreef (1588) en verwierf deze grote bekendheid. In: W.J. van Asselt (e.a.), *Inleiding in de Gereformeerde Scholastiek*, 1998, 95-96.

⁵² G.P. van Itterzon, *Biografisch lexicon*, Deel 3, 1988, 83-85.

⁵³ H. van den Corput, 'Sendbrief aen de Heeren Staten, van Hollant en Zeelant', in: H. Bastingius, *Verclaringe op den catechisme der christelicker religie, so in den Belgischen off Nederlantschen geünieerden Provintien ende in der Keur-vorstelicker Paltz, in kercken ende scholen gepredict ende geleert wort*, 1591.

⁵⁴ Van den Corput, 'Sendbrief', in: Bastingius, *Verclaringe*.

hem is het een middel om de kerk op te bouwen en de ware leer voort te planten en te behouden.⁵⁵ Hierbij noemt hij uitdrukkelijk de jeugd en de kinderen. Het doel ('eynde') van de Catechismus is de 'neerstige oeffeninghe' van de Schrift zodat zowel kinderen als volwassenen tot de fontein van de heilige Bijbelse Schriften worden getrokken. Via het onderwijs uit de Catechismus kunnen zij
5 toenemen in de wetenschap en kennis van Goddelijke zaken. Bastingius verwerpt daarmee het argument van zijn tegenstanders die zeggen dat met het catechismusonderwijs kinderen van de kennis der Schriften worden geweerd. Op een andere plaats in de brief zegt hij dat de kinderen middels de catechismusleer 'tot den geloove en Godsaliche ingelyt werde.'⁵⁶

In de voorrede gaat Bastingius in op de naam, het gebruik en het profijt van de Catechismus. De
10 Catechismus omvat een verklaring en onderwijzing in de beginselen van het Christelijke geloof om daarmee 'het jonge volc' of de 'nieuweling tot God bekeerde/ en sich tot de kercke begevene wilde' de eerste geloofsstukken van de Christelijke leer te onderwijzen en in te planten.⁵⁷ Verschillende opdrachten van God in het Oude Testament, zoals aan Mozes, bewijzen dat "God gewilt heeft/ dat de ouders die (de eerste geloofsstukken, EvdB) den kinderen sommieclie/ ende int corte indrucken/
15 en voorhouden souden."⁵⁸

Met deze verschillende citaten is het adres van de Catechismus en van Bastingius' catechismusverklaring duidelijk. De Catechismus wordt volgens Bastingius een 'kinder-leer' genoemd en is "also toegericht/ dat se de kinderen conne verstaen/ ende daer inne van haerder joncheyt op behooren geoeffent te werden." Dit maakt de Catechismus niet minder waardevol en onthoudt de
20 volwassenen niet dat zij 'groot profijt' zullen hebben.⁵⁹

De catechismusverklaring van Bastingius heeft grote invloed gehad in Nederland, zo schrijven verschillende auteurs.⁶⁰ Dit zien we onder meer terug in de uitgave van de Latijnse aantekeningen van Zacharias Ursinus door de Nederlandse predikant Festus Hommius, die onderdelen uit Bastingius' verklaring over heeft genomen.⁶¹

⁵⁵ H. Bastingius, 'Sendbrief des Autheurs aen de verstroyde Gemeeynte van Antwerpen', in: Bastingius, *Verclaringe*.

⁵⁶ Bastingius, 'Sendbrief', in: Bastingius, *Verclaringe*.

⁵⁷ Bastingius, 'Voorreden op de verclaringe des Catechisme Christelicker religie', in: Bastingius, *Verclaringe*.

⁵⁸ Bastingius, 'Voorreden', in: Bastingius, *Verclaringe*.

⁵⁹ Bastingius, 'Voorreden', in: Bastingius, *Verclaringe*.

⁶⁰ Van Asselt (e.a.), *Inleiding in de Gereformeerde Scholastiek*, 95-96. Van der Aa: "Onderscheidene schrijvers hebben dit werk, (...) hoogelijk geroemd, en de meeste catechismusverklaarders, die na hem opgetreden zijn, hebben uit den arbeid van Bastingius geput", A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt*, deel 2-1, 169.

⁶¹ Zie hoofdstuk 4 van deze scriptie.

Troost

De christelijke troost bestaat uit de verzoening met God door Christus waardoor de christen het eigendom van zijn Zaligmaker is geworden. Bastingius wijst er echter op dat deze bevrijding door Christus voor de 'versekerde salicheyt' niet genoeg is "ten ware de selve ons gheduerich beschermde/ en bewaerde by de verworvene salicheydt." Daarom voegt het antwoord er een tweede vertroosting aan toe: de bewaring voor de duivel, de tegenstanders en de wereld. Zonder de wil van 'onze' hemelse Vader kan geen haar van 'ons' hoofd vallen. Bastingius spreekt van de 'sonderlinge vaderlicke voorsichticheydt' van God. Deze bewaring vertroost en versterkt ons tegen de 'cleyngoedicheydt onses vleesch'.⁶²

5

10 Er zijn twee getuigenissen om de zekerheid van de enige troost te geven: het inwendige getuigenis van de Heilige Geest en het uitwendige getuigenis van ons leven en onze handelingen. Deze handelingen zijn ook door de Geest gewerkt en vormen het argument, het bewijs in ons "namelic/ dat de selve ons daer toe beweget en vermaent/ dat wy God noeme onsen Vader: waer uit seker is/ dat wy zijn Gods kindere."⁶³ Bastingius beroept zich hier op Romeinen 8:14 en Galaten 4:6. Het

15 vaderschap van God vormt voor Bastingius een bron voor de zekerheid van de enige troost.

Voorzienigheid

God de Vader is in de eerste plaats Vader van de Heere Jezus Christus. Maar Bastingius trekt het vaderschap van God al aan het begin van zijn verklaring van vraag 26 breder:

20 Want God ooc is de Vader aller Creatueren/ de welcke hy inder tijt geschape heeft/ en die van hem haren oorspronck hebben/daer toe dienen de plaetsen Jesa 64:8, Heb 12:9. Maer hy wert genoemd de eeuwige Vader Christi/ om dieswille hy hen van eeuwicheydt uit zijner substantie gekozen heeft.⁶⁴

Deze God is almachtig, wat inhoudt dat Hij de wereld geschapen heeft en nu door Zijn voorzienigheid onderhoudt. Dit geloof schrikt mensen niet af om hun vertrouwen op God te stellen, maar wekt dit

25 vertrouwen op.

Voor eerste dan/ so moest de gheloovige/ niet tegenstaende hy van zijn selfs wegen een arme sondaer is en in duysterheyt liggende/ nochtans (...) met vast betrouwen/ en gerust te stellen in God wanneer hy betrachtet: dat de selve God/ wiens almachticheyt hem soude

⁶² Bastingius, *Verclaringe*, zondag 1, vraag 1 (hierna: 1.1), 5.

⁶³ Bastingius, *Verclaringe*, 1.1, 6.

⁶⁴ Bastingius, *Verclaringe*, 9.26, 96.

moghen verschrieken/ zijn Vader nochtans is geworden/ om Christi zijns warachtighen ende naetuerlicken Soons willen.⁶⁵

Het zicht op God als Vader verwekt in de gelovigen een ‘seker en vaste betrouwe en gherustheid des herten’, mede omdat Christus voorafgaand aan Zijn hemelvaart Maria Magdalena en zijn discipelen met dit argument versterkt en vertroost heeft (Johannes 20:7).⁶⁶ Het vertrouwen van de gelovigen wordt ook versterkt omdat hun God en almachtige Vader Zijn vaderlijke gunst aan hen bewijst en zijn macht ‘tot haren besten’ aanwendt.⁶⁷

Het vertrouwen op God de Vader heeft twee vruchten. In de eerste plaats dat de gelovigen niet behoeven te twijfelen dat God zorgt voor alle ‘nootdrift’ van lichaam en ziel. In de tweede plaats dat God het kwaad dat Hij hen toeschikt, ten beste keert. Voor het bewijs van deze vruchten voert Bastingius veel beloften uit Bijbelteksten aan.⁶⁸ Volgens hem zijn de gelovigen deze vruchten aan God verschuldigd.⁶⁹ Dit blijkt ook uit de toepassing waarin hij de (retorische) vraag stelt of het besef dat de Almachtige en Schepper van hemel en aarde die door de genade van Christus onze Vader is geworden, niet zal leiden tot het ‘betrouwen’ in zijn vaderlijke goedheid.⁷⁰

In de behandeling van vraag en antwoord 27 noemt Bastingius terloops het vaderschap van God als hij een keer spreekt over de ‘vaderlijke voorzienigheid’. Bij vraag 28 volgt hij het antwoord uit de Catechismus op de voet. Met tegenspoed verwekt God geduld “om dies wille sy ons onderwyst dat alle tegenheyten/ en lyden ons toegesonden wort door den goeden raet/ en vaderlicke wille onses Gods.”⁷¹ God weet waarom Hij de gelovige tuchtigt, verootmoedigt of het geloof oefent of beproeft, wat blijkt uit de levens van Jozef, Job, David, uit de boeken van Paulus.⁷²

Hij besluit deze behandeling met de constatering dat de voorgaande weldaden ons verzekeren “dat degene/ die ons so dicwils geholpen en voor ons gesorcht heeft/ zijn vaderlick hert tot ons behoudende/ voortaan zijn trouwe aen ons goetwillich bewijsen sal.”⁷³

⁶⁵ Bastingius, *Verclaringe*, 9.26, 97. Op pagina 99 vat Bastingius vraag en antwoord 26 samen met de woorden: “Daerom wort in de antwoordt wel te recht de oorsaeck en fundament des vertrouwens ghelegt beyde op Gods macht/ en op synen wille t’samentlic/ te weten/ dat hy t doen can/ als een almachtig God/ en ooc doen wil/ als een getrouwe ende goedertieren Vader.”

⁶⁶ Bastingius, *Verclaringe*, 9.26, 98.

⁶⁷ Bastingius, *Verclaringe*, 9.26, 98.

⁶⁸ Bastingius, *Verclaringe*, 9.26, 98. Bastingius noemt Psalm 37:3, 9, en Psalm 55:23, Mattheüs 6:25 en Lucas 12:22, Genesis 50:20, Psalm 119:37, Romeinen 8:28.

⁶⁹ Bastingius, *Verclaringe*, 9.26, 99.

⁷⁰ Bastingius, *Verclaringe*, 9.26, 99.

⁷¹ Bastingius, *Verclaringe*, 10.28, 114.

⁷² Bastingius, *Verclaringe*, 10.28, 114, 115, 116.

⁷³ Bastingius, *Verclaringe*, 10.28, 119.

Het is opvallend dat Bastingius het vaderschap van God alleen ter sprake brengt bij de behandeling van het geduld in tegenspoed en niet bij de dankbaarheid in voorspoed. Heeft dit te maken met de toegevoegde brief van de auteur aan de verstrooide gemeente te Antwerpen⁷⁴ die leed onder geloofsvervolging? Daar lijkt het wel op want in de behandeling van vraag 28 gaat hij expliciet in op gelovigen die onrecht lijden.⁷⁵

Kindschap

Wanneer Bastingius het zoonschap van Christus heeft behandeld en toekomt aan de behandeling van het kindschap van de gelovigen, benadrukt hij als eerste de woorden 'wt genaden', 'om synent wille' en 'aengename'. Dit doet Bastingius zodat het onderscheid tussen Christus en de gelovigen helder is en "opdat wy verstaen en onthouden/ aen d'een syde tgene hiervoor van hem geseyt en bewesen is/ en aen dander syde/ hoe wy toe dese heerlicheyt der kintschap Godes gecomen zijn."⁷⁶ De eeuwige en enige Zoon van God is een zoon des mensen geworden om mensen die tevoren vijanden van God en van nature 'kindere des toorns' waren tot deze heerlijkheid te brengen.⁷⁷ Hieronder volgt een citaat waarin Bastingius het voorrecht van de gelovigen als kinderen van God laat zien.

15 Niet-te-min hoe wel de Naem des warachtigen en eengheboren Soons alleen Christo toe comt/ en dat hy onder so veel broederen/ de eenige gesegt wort/ om dies wille hy van naturen heeft/ dwelc ons wt genade mede gedeelt wort: So en is nochtans de aeneming tot kinderen niet sonder vrucht/ noch en is geen ydel/ en ledige tijtel/ dat wy kinderen Gods genoemd worden. Wat so de aenneming tot kindere/ die onder de menschen geschiet/ na
20 recht bestaet/ en niet alleen de titel/ en naem geeft/ maer oock trecht der kinderen: Also dat door sulcke aenneming eenen vremen kint/ dwelck aengenomen wort/ alle kinder-recht medegedeelt/ en toegeeyget wort/ alsof het een warachtich/ en eygen-geboren kint ware: hoe veel te meer moet seker/ en vast bestaen de aenneming tot kinderen/ daer Godt de
25 Vader/ door wtnemen liefde tonswaert/ ons toegheweerdicht heeft in Christo synen eengheboren Soon: Ons door synen heyligen Gheest (die t pant/ ende versegeling onser aenneming is) also synen Sone inlijvende/ dat wy van hem geregeert/ en levendich gemaect worden/ ende niet alleen den bloote tittel/ maer mede t volle recht der kinderen Gods hebben ontfangen: Ende daer over vrylick den Vader aenroepen/ ende (seker zijnde/ onser salicheydt/ ende des eeuwighen leven/ als mede erfgenamen Christi synes Soons) met den
30 Apostel Paulo heylichlick roemen/ en met grooten vertrouwen wtroepen mogen: Die synen eygenen Sone niet gespaert en heeft, maer heeft hem voor ons allen overghegeven: Hoe

⁷⁴ Bastingius, 'Sendbrief des Autheurs aen de verstroyde Gemeynthe van Antwerpen', in: Bastingius, *Verclaringe*.

⁷⁵ Bastingius, *Verclaringe*, 10.28, 120.

⁷⁶ Bastingius, *Verclaringe*, 13.33, 150.

⁷⁷ Bastingius, *Verclaringe*, 13.33, 150.

soude hy niet met hem alle ding schencken? Dese weerdicheyt heeft Joannes aengemect in synen 1 brief/ 3. Cap. 1. Seggende: Siet hoe groote liefde ons de Vader bewesen heeft, namelick dat wy kinderen Gods gemaect werden. Daerom en kent ons de Werelt niet, want sy en heeft hem niet gekent.⁷⁸

- 5 Bastingius spreekt uitvoerig over het voorrecht van de gelovigen. Hij maakt de vergelijking met aangenomen kinderen die, net als natuurlijke kinderen, alle kinderrechten bezitten. De aanneming tot kinderen en erfgenamen is een troost voor de gelovigen, maar het verplicht ook tot gehoorzaamheid en verootmoediging.⁷⁹

Verbond

- 10 De vraag naar de wijze waarop kinderen zich tot God als Vader verhouden kan alleen beantwoord worden wanneer wordt onderzocht hoe er door auteurs werd geschreven over de inhoud van de kinderdoop en het verbond. Omdat Bastingius aan het eind van de zestiende eeuw te maken had met de zogenaamde ‘Wederdopers’ die de kinderdoop verwierpen, bestaat het grootste gedeelte van zijn verklaring uit het weerleggen van argumenten en het aanvoeren van Bijbelteksten.
- 15 Bastingius verdedigt de vier bewijzen die de Heidelbergse Catechismus noemt.⁸⁰ Uit wat hij schrijft, blijkt zijn visie op de inhoud van de doop en het verbond.

- Ten eerste behoren de ‘onmondigen kinderen’ net als de volwassenen tot het verbond van God en tot de gemeente. Daarom behoort aan hen de doop, het zegel van het verbond, meegedeeld te worden.⁸¹ Bastingius verwijst naar Genesis 17:7 en Handelingen 2:38-39. Petrus laat in deze tekst de
- 20 doop niet rusten op de ouderdom of bekering van mensen, maar op Gods belofte “die niet alleen henliede (de volwassenen) maer ooc haren kinderen gedaen was.”⁸²

- Het tweede argument voor de inlijving in de gemeente Gods (en daarmee voor het dopen van kinderen) is de toezegging van de vergeving der zonden en de Heilige Geest. Dit steunt volgens Bastingius op de geschiedenis in Marcus 10:13 waar Jezus de kinderen heeft aangenomen als
- 25 ‘Borghers des Hemels’ en hen daarom zijn gunst betoonde.⁸³ Uit deze woorden

⁷⁸ Bastingius, *Verclaringe*, 13.33, 151.

⁷⁹ Bastingius, *Verclaringe*, 13.33, 151, 152.

⁸⁰ Bastingius, *Verclaringe*, 27.74, 409, 410.

⁸¹ Bastingius, *Verclaringe*, 27.74, 410.

⁸² Bastingius, *Verclaringe*, 27.74, 410.

⁸³ Bastingius, *Verclaringe*, 27.74, 412.

blijkt niet alleen dat de kinderkens staen in gonste ende genade des Hemelsche Vaders/ van hem door Christus hebben vergevinge der sonden/ ende Borgers zijn des Hemelrijcx/ beroepen tot de eeuwigen leven: Maer dat oock de Wedergeboorte by hen plaetse heeft.⁸⁴

5 Als Jezus zegt dat niemand het koninkrijk van God kan ingaan zonder wedergeboorte en dat aan de kinderen het rijk der hemelen is, “so en valt geen twijfeel/ van hare wedergeboorte/ sonder de welke sy daerniet ingaen souden mogen.”⁸⁵ De Heilige Geest zal ‘alst hem belieft’ het geloof in hen werken.⁸⁶

10 Bastingius stelt “dat de Schriftuere (maer twee soorten van volc in de Werelt zijnde) de kinderkens der geloovigen/ niet onder de ongeloovige/ maer met haer Ouders onder de gheloovige reket.”⁸⁷ De heiliging, afzondering van de gedoopte kinderen verdedigt Bastingius met een beroep op de woorden van Paulus die oordeelt dat de kinderen heilig zijn als ze uit gelovige ouders of één gelovige ouder zijn geboren. “Tsy vader oft moeder ghelooovich waren: gemerckt God de Heere die (van haer geboorte aen) hem gehylicht/ en vande ongelovige onderscheyde heeft wille hebben.”⁸⁸

15 Dat de kinderen tot het verbond van God behoren, troost en vermaant hen, zo blijkt uit de woorden waarmee Bastingius de verklaring van de kinderdoop besluit.

20 so ist den kinderen een groote vasticheyt en troost: dat sy mede door den doop der genade Gods versekert/ en syner Kercken inghelijft zijn/ en dat sy weten/ over sulcx ander Litmaten te meer sorge over haer draeghende zijn/ en gedragen hebben: en daers (so haest als sy beginnen op te wassen) sy door haren doop vermaent worden/ en voort-gepricket/ tot geduerige danckaerheyt voor dese genade/ en tot ernstige dienst Gods haers Hemelsche Vaders/ diese geweedicht heeft tot zijn kinderen aen te nemen/ ende (met sulcke waerteecken) hen in hare onmondighen daghen daer van te versekere/ voor en al eer sy eenichsins hem hebben connen kennen/ veel min dat zijt eenichsins verdient souden hebben.⁸⁹

25 **Gezag**

In de behandeling van het vijfde gebod zegt Bastingius dat de naam van de vader duidt op degene die ons gegeneerd en voortgebracht heeft. Wij hebben het leven van hem (‘naest God’) ontvangen.⁹⁰

⁸⁴ Bastingius, *Verclaringe*, 27.74, 412.

⁸⁵ Bastingius, *Verclaringe*, 27.74, 412, Bastingius verwijst naar Johannes 3:5 en Marcus 10:13.

⁸⁶ Bastingius, *Verclaringe*, 27.74, 413.

⁸⁷ Bastingius, *Verclaringe*, 27.74, 413.

⁸⁸ Bastingius, *Verclaringe*, 27.74, 414. Bastingius verwijst naar 1 Korinthe 7:14.

⁸⁹ Bastingius, *Verclaringe*, 27.74, 422.

⁹⁰ Bastingius, *Verclaringe*, 39.104, 630.

Ouders en ook andere gezagsdragers ontvangen van kinderen eer en gehoorzaamheid omdat deze ambten in de vaderlijke macht van God haar beginsel hebben.⁹¹ De kinderen moeten hun ouders gehoorzamen zolang “met de gehoorsaemheyt der Oudere/ de gehoorsaemheyt/ diemen God den gemeenen Vader/ en Heere over alle schuldich is/ niet verbroke noch overtreden en wert.”⁹² In dat
5 geval moet men God meer gehoorzaam zijn dan de mensen (Handelingen 4:19). Bastingius verwijst bij de plichten van de ouders en bij de plichten van de kinderen onder meer naar de opvoeding van Eli en de gehoorzaamheid van Izak⁹³, maar vergelijkt nergens de relatie tussen kinderen en hun ouders met de relatie tussen God en zijn kinderen.

Gebed

10 Hoewel Christus zijn discipelen heeft geleerd God aan te roepen als Vader, worden de Zoon en de Geest niet buitengesloten. Door de Zoon is het gebed aangenaam voor God en door de Geest wordt het hart verzekert dat God zijn Vader geworden is.⁹⁴

Bij het aanroepen van God als Vader moeten ‘in ons’ de kinderlijke bewegingen aanwezig zijn die een kind heeft tot zijn aardse vader. Als zelfs in de verdorven aard en natuur van kinderen nog eerbied en
15 billijkheid is overgebleven waarmee zij hun ouders benaderen, zo betoogt Bastingius, hoeveel te meer betaamt het de gelovigen om altijd tot hun hemelse Vader ‘met ware kindelicke vreese en geneychtheyt’ hun toevlucht te nemen en hem eerbiedig aan te spreken. Zij zijn schuldig zich gehoorzaam te onderwerpen aan Gods kastijdingen, te meer wanneer zij zien op Zijn eigenschappen, zoals Zijn barmhartigheid, liefde en genade waardoor Hij ‘ons’ tot zijn kinderen heeft aangenomen.⁹⁵

20 Dat God, de Koning der koningen, zich door zondaren laat aanroepen met ‘Vader’, ziet Bastingius als een bewijs dat Hij afdaalt tot ons. Daarom waarschuwt hij tegen degenen die zich niet als kinderen tot de Vader (eerbiedig) gedragen.⁹⁶ De kinderen van God zijn verplicht om in voorspoed de Vaderlijke goedheid te omhelzen en in tegenspoed zich in kinderlijke vreze aan Zijn discipline te onderwerpen. Omdat Vaderlijke liefde samengaat met Vaderlijke kastijding helpt het hen ten goede
25 en tot zaligheid.⁹⁷ Bastingius brengt daarbij een onderscheid aan tussen *kinderlijke* vreze en *knechtelijke* vreze. De *kinderlijke* vreze van de gelovigen kenmerkt zich door liefde, ook als hen tuchtiging en kastijding overkomt, terwijl *knechtelijke* vreze handelt uit ‘vreese van slagen’.⁹⁸

⁹¹ Bastingius, *Verclaringe*, 39.104, 632. Elders in deze preek (643) verwijst Bastingius naar Romeinen 13:1.

⁹² Bastingius, *Verclaringe*, 39.104, 633.

⁹³ Bastingius, *Verclaringe*, 39.104, 639.

⁹⁴ Bastingius, *Verclaringe*, 46.120, 806.

⁹⁵ Bastingius, *Verclaringe*, 46.120, 806.

⁹⁶ Bastingius, *Verclaringe*, 46.120, 807, 808.

⁹⁷ Bastingius, *Verclaringe*, 46.120, 808.

⁹⁸ Bastingius, *Verclaringe*, 46.120, 808, 809.

Naast het verwekken van kinderlijke vreze, is het Vaderschap van God ook bedoeld om alle 'wankelmoedicheyt' te weren en vast te vertrouwen dat God, nu Hij onze Vader is, gewillig geven zal hetgeen wij bidden.⁹⁹ Het besef "wie dat degene is/ die van ons als onse Vader aengeropen wil zijn", de eeuwige God, sterkt de gelovige.¹⁰⁰ Al de heerlijke deugden van alle vaders op aarde kunnen niet opwegen tegen en niet staan in de schaduw van de goedheid en de deugden waarmee God zijn kinderen benadert.¹⁰¹

De ongelovigen hebben echter geen troost uit deze Vaderlijke goedheid omdat, hoewel God hen en 'aller creaturen' tot een Vader is, zij niet de kinderrechten genieten en omdat zij niet tot kinderen zijn aangenomen.¹⁰² Dat wij bidden 'onze' Vader leert ons wat een broederlijke liefde en toegenegenheid tussen 'ons' behoort te zijn, welk hart wij een ander moeten toedragen.¹⁰³ Daarnaast behoren wij ook lief te hebben "de gene die noch buyten zijn/ van den welcken wy noch niet en weten ofse God ooc sal believe tot den algemeenen huuse te roepen."¹⁰⁴

Met de toevoeging 'Die in de hemelen zijt', wordt de woonplaats van God bedoeld, waar Hij voor de engelen zijn heerlijkheid vertoont en openbaart. Dit wordt niet toegevoegd zodat wij het met ons verduisterde verstand zouden afmeten, maar opdat "wy met kinderlicke vreesse/ en eerbiedinge zijne heerlicke Majesteyt/ door t geloove soude leeren aenschouwen/ tot dat wy het van aensicht tot aensicht sullen comen te sien."¹⁰⁵ Het leidt tot meerdere eerbiediging van onze hemelse Vader omdat Hij daardoor wordt onderscheiden van alle aardse vaders die ons in alles gelijk zijn en aan dezelfde zwakheden met ons onderworpen zijn.¹⁰⁶ Volgens Bastingius wijst de woonplaats op de almacht van God, wat dient tot versterking van het geloof.¹⁰⁷ Hier blijkt opnieuw de tegenstelling met aardse vaders die, hoewel zij soms een goede wil hebben, het wel eens ontbreekt aan middelen om hun kinderen te helpen. God zal zijn kinderen tegen het woedende voornemen 'der rasende Werelt/ ende des Duyvels' beschermen en beschutten.¹⁰⁸

Overzien we het voorgaande, dan kan worden geconcludeerd dat Bastingius zich met zijn catechismusverklaring op zowel de volwassenen als de kinderen richt. Voor de kinderen van het verbond is het onderwijs uit de Catechismus een middel om in het geloof te worden ingelijfd.

⁹⁹ Bastingius, *Verclaringe*, 46.120, 809, 810. Bastingius verwijst naar Johannes 16:23, Jacobus 1:6 en 1 Johannes 3:1, 5:14.

¹⁰⁰ Bastingius, *Verclaringe*, 46.120, 810.

¹⁰¹ Bastingius, *Verclaringe*, 46.120, 810. Bastingius verwijst naar Jesaja 49:14, Mattheüs 7:9, Lucas 15:11,20.

¹⁰² Bastingius, *Verclaringe*, 46.120, 810.

¹⁰³ Bastingius, *Verclaringe*, 46.120, 811.

¹⁰⁴ Bastingius, *Verclaringe*, 46.120, 812. Bastingius verwijst naar Galaten 6:10.

¹⁰⁵ Bastingius, *Verclaringe*, 46.121, 814.

¹⁰⁶ Bastingius, *Verclaringe*, 46.121, 815.

¹⁰⁷ Bastingius, *Verclaringe*, 46.121, 816.

¹⁰⁸ Bastingius, *Verclaringe*, 46.121, 816.

Volgens de auteur is God allereerst Vader van Jezus Christus maar daarnaast ook van 'alle creaturen' en de gelovigen. De ongelovigen ondervinden er echter geen troost van omdat zij niet de kinderrechten genieten waarover alleen de gelovigen beschikken. Bastingius benadrukt het voorrecht van de gelovigen en wijst hen op de verplichtingen die hieruit voortvloeien: 5 gehoorzaamheid en verootmoediging. Het is opvallend dat Bastingius God als Vader niet aan de orde stelt bij de behandeling van de dankbaarheid in voorspoed, maar bij de behandeling van het geduld in tegenspoed. Dit doet hij met het oog op de vluchtelingengemeente van Antwerpen.

Hoofdstuk 3 Cornelis Corstensz.

Zestien jaar na zijn overlijden verschijnt in 1598 te Leiden postuum de catechismusverklaring van Cornelis Corstensz. (ca. 1540-1582), gedurende enkele jaren predikant te Vlaardingen, Schiedam en Delfshaven (1574-1582).¹⁰⁹ De titel luidt: *Wtlegghinge des catechismi der Gereformeerde Christelicke Kercke in Neerduytslandt*.

In een voorrede aan Prins Maurits en de Generale Staten van Holland en West-Friesland wordt de verklaring van Corstens¹¹⁰ geprezen door Willem Vinck Dircxz van Gorinchom, predikant te Valkenburg en Katwijk aan de Rijn (1581-1599). Corstens verklaart volgens hem de Catechismus 'soo nauwe en properlijcken' waardoor hij uitstijgt boven alle verklaringen tot nu toe, hoewel hij die niet verwerpt of veracht.¹¹¹ De prediking van Corstens zou zich kenmerken door deftig maar eenvoudig taalgebruik.¹¹² Vinck Dircxz daarentegen verdedigt de stijl van de auteur tegenover de kritiek dat Corstens niet met 'geleerde en cierlicke woorden en redenen' zou schrijven. Hij vraagt zich af wie er "met meerder bequaeme' de tekst van de Catechismus heeft uitgelegd en verklaard als Corstens. Vinck Dircxz heeft dit werk

mede aengevangen/ want ick ghesien hebbe/ ende mercke/ dat het den volcke ofte ghemeynen man (den gheleerden niet wtsluitende) veel nuts ende profijts sal connen toebrenghen. Dencke oock niet oft het sal veel menschen dienen om het licht des heylighen Evangelij wat naerder ende dieper in te sien.¹¹³

In het *Aen den Goethertigen Leser* verdedigt Vinck Dircxz zich tegen het gerucht van 'eenige quaetwillige menschen' dat zijn verklaring hetzelfde is als de verklaring van Bastingius die enkele jaren eerder (1591/4) was verschenen. Voordat Bastingius, Copius of Lansbergen ook maar de gedachte hadden om een verklaring van de Catechismus te schrijven, was de uitleg van Corstens 'al in de penne' geweest.¹¹⁴

Het onderwijs in de Catechismus en de zondagse catechismusprediking is een oud gebruik in de christelijke kerk en is terug vinden in Hebreeën 6 en Galaten, aldus Vinck Dircxz in het voorwoord aan de burgers en inwoners van de Stad Gorkum. Hierdoor worden niet alleen de kinderen en de

¹⁰⁹ F.S. Knipscheer, *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, deel 8, 317, 318.

¹¹⁰ Omwille van de leesbaarheid wordt de naam van de auteur weergegeven met 'Corstens'.

¹¹¹ Willem Vinck Dircxz van Gorinchom, 'Sendbrief aen zijn Excel. Mauritio van Nassouwe mitgaders de Heeren de Generale Staten van Hollant ende West-Vrieslant', in: Cornelisz Corstensz., *Wtlegghinge des catechismi der Gereformeerde Christelicke Kercke in Neerduytslandt*, 1598.

¹¹² A. Ph. F. Wouters, *Biografisch lexicon*, deel 5, 2001, 124. Vgl. A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel 3, 740.

¹¹³ Vinck Dircxz, 'Sendbrief', in: Corstensz., *Wtlegghinge*.

¹¹⁴ Vinck Dircxz, 'Aen den Goetherigen Leser', in: Corstensz., *Wtlegghinge*.

‘jonghe/ aencomende bloeyende jeucht’ in de beginselen van het Christelijke geloof op alle zondagen onderwezen, maar ook de ‘vol-jarighen’ en oude mensen. Alle mensen kunnen hierdoor in de ‘weghen des Heeren’ en de ‘rechte godtsalicheyt’ geleerd en onderricht worden.¹¹⁵

5 Tegenover dwaalleraren¹¹⁶ stelt Vinck Dircxz de oorzaken voor de leer van de Catechismus. Ten eerste is daar het bevel van God dat de Israëlieten gebiedt de woorden van God ter harte te nemen en hun kinderen in te scherpen (Deuteronomium 6:6, Psalm 78:1). Ten tweede sporen de beloften en dreigementen in de Schriften aan om Gods woorden te betrachten en niet te overtreden. Ten derde wijst de verdorven natuur van de mens tot het gebruik van de Catechismus. Zoals in de natuur jonge bomen meebuigen met de wind, zo moet men de jonge en bloeiende jeugd van kindsbeen aan
10 onderwijzen in het christelijk geloof.¹¹⁷ Ten vierde wijst Vinck Dircxz er op dat ook de ouders en predikanten zich moeten oefenen in de leer van de Catechismus. Terwijl sommigen de Catechismus afdoen als een ‘kinderleer’, merkt Vinck Dircxz op dat het de ouden en de ‘vol-jarighen’ net zo goed dient als de jonge lieden.¹¹⁸

In de voorrede van de auteur stelt Corstens dat het woord Catechismus vertaalt kan worden met
15 ‘twoort ofte stemme verhalen’. Hij betreft dit op de kinderen die de woorden herhaalden “vande welcke sy ghevraecht worden/ ende die sy ghehoort hadden.”¹¹⁹ Corstens licht kort de inhoud van de Catechismus (geboden, geloofsartikelen, sacramenten, tucht en gebed) toe en vermaant alle christenen de hoofdsom van het christelijk geloof ‘met aller neersticheydt’ te oefenen.¹²⁰ Uit het bovenstaande blijkt dat de verklaring ten eerste is gericht op kinderen, hoewel de volwassenen niet
20 worden uitgesloten.

Corstens heeft zijn verklaring zo opgebouwd dat hij eerst de vraag weergeeft en kort toelicht. In deze toelichting geeft hij de opzet van het hoofdstuk weer. Vervolgens geeft hij een verklaring van het antwoord door de tekst op te delen in zinnen. Op deze wijze houdt hij zich zorgvuldig aan de inhoud van de Catechismus.¹²¹ Zijn verklaring kenmerkt zich door het aantonen van overeenkomsten tussen

¹¹⁵ Vinck Dircxz, ‘Aen den Goetherigen Leser’, in: Corstensz., *Wtlegghinge*.

¹¹⁶ In zijn voorwoord distantieert Vinck Dircxz zich van de wolven in schaapskleren van zijn tijd. Hij gaat fel tekeer tegen de ‘hoere van Babylon’ (de Paus van Rome), monniken, Jezuïeten en Mennisten (volgelingen van Menno Simons). Deze allen volgen menselijke leringen na en niet de ware christelijke religie.

¹¹⁷ Vinck Dircxz, ‘Aen den Goetherigen Leser’, in: Corstensz., *Wtlegghinge*. Volgens Vinck Dircxz moet de verdorven natuur al jong ‘goetwee en morwe’ gemaakt worden zodat het “te beter leere van joncx op God te vreesen en te soecken.” Hij beroept zich hiervoor op Spreuken 22:6 en een citaat van Desiderus Erasmus (1466-1536).

¹¹⁸ Vinck Dircxz, ‘Aen den Goetherigen Leser’, in: Corstensz., *Wtlegghinge*.

¹¹⁹ Cornelisz Corstensz., ‘Voorreden des avthevrs, opde verclaringe des Catechismi der Christelicker Religie’, in: Corstensz., *Wtlegghinge*.

¹²⁰ Corstensz., ‘Voorreden des avthevrs’, in: Corstensz., *Wtlegghinge*.

¹²¹ Volgens Kees de Wildt komen deze onderverdelingen ‘heel natuurlijk’ over “al komen niet alle vragen en antwoorden even uitvoerig aan de orde”; Kees de Wildt, ‘Cornelis Corstens (+1582) en zijn verklaring van de

de Catechismus en de Bijbel en een beknopte polemieek met de tegenstanders waar hij mee te maken had, met name de wederdopers over kwesties als de eed, het overheidsambt en de kinderdoop.¹²²

Troost

5 Corstens spreekt in navolging van de Catechismus eerst over de bewaring door Christus, wiens eigendom de gelovige is.¹²³ Vervolgens spreekt hij over 'mijn hemelse Vader', zonder wiens wil geen haar van mijn hoofd vallen kan. Zelfs het minste van 'onze' lichamen valt onder Gods wil, zo blijkt uit de uittocht uit Egypte (Exodus 3:7-9), de bewaring van Job (Job 1:12) en van Jonathan (1 Samuel 14:44).¹²⁴ Als God dan zorg voor het minste van het lichaam draagt, zoals de haren van ons hoofd, "so draecht hy vele meer sorge voor die ziele/ ende bewaert se ter salicheyt."¹²⁵ In de derde plaats werkt 10 degenen die God liefhebben alles mee ten goede, zowel verdrukkingen, lijden, vervolging, armoede, ellendigheid, haat en nijd. Hoe de wereld ook raast en hoe de duivel ook woedt en omgaat als een briesende leeuw, Gods kinderen komen nimmermeer te schande. "Want ghelijck een Vader zijnen lieuen kinderen haer qualijck-varen niet en wilt: Alsoo Christus noch zijnen Vader onsen Godt en wilt onse qualijck-varen niet."¹²⁶

15 Voorzienigheid

Nadat Corstens heeft uiteengezet dat God de Vader de wereld heeft geschapen en nog steeds door zijn voorzienigheid onderhoudt, gaat hij in op de woorden 'dat dese mijn Godt ende Vader is'. Christenen zijn ten eerste het volk van God en begeven zich onder zijn gehoorzaamheid.¹²⁷ Maar ten tweede is God 'eens yegelijcx Christen' een Vader, want, zo stelt Corstens, zoals een vader van veel 20 kinderen de vader van elk kind is, zo is ook God de Vader van elke gelovige, zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament.¹²⁸ Corstens benadrukt de woorden 'om zijns Soons wille' en verwijst hierbij naar het sacrament van de doop waardoor de gelovigen in Christus worden ingelijfd, de Heilige Geest is geschonken en het zegel van het kindschap is geschonken.¹²⁹ Samenvattend, zo stelt Corstens,

Heidelbergse Catechismus (1598)', in: Christel de Lange en Roos Mulder (red.), *Vijf continenten, vijf eeuwen. Vijf jaar geschiedbeoefening in het Kerkhistorisch Gezelschap S.S.S.*, 92-104, 2011.

¹²² Kees de Wildt, 'Cornelis Corstens (†1582)', in: Christel de Lange en Roos Mulder (red.), *'Vijf continenten'*, 92-104.

¹²³ Corstensch., *Wtlegghinge*, zondag 1, vraag 1 (hierna: 1.1), 3. Corstensch. verwijst naar Johannes 10:27-29, 17:12, 18:7-9, 14:18, Lucas 22:31-32, Mattheüs 28:19.

¹²⁴ Corstensch., *Wtlegghinge*, 1.1, 5. Corstens citeert ook Mattheüs 10:29-30 en Lucas 12:4-5.

¹²⁵ Corstensch., *Wtlegghinge*, 1.1, 5.

¹²⁶ Corstensch., *Wtlegghinge*, 1.1, 6.

¹²⁷ Corstensch., *Wtlegghinge*, 9.26, 54.

¹²⁸ Corstensch., *Wtlegghinge*, 9.26, 54, 55. Corstens citeert Genesis 17, Jesaja 64:8, Johannes 1:12 en Galaten 3:26.

¹²⁹ Corstensch., *Wtlegghinge*, 9.26, 55. Corstens verwijst naar Psalm 22:23, Johannes 20:17 en Galaten 3:27.

wordt de gelovigen door dit artikel geleerd God te kennen en zich als een gehoorzaam volk en goede kinderen te gedragen ('aen te stellen').¹³⁰

5 Bij het antwoord op vraag 26 verwijst Corstens slechts één keer naar het vaderschap van God. Wanneer God aan Zijn kinderen in dit jammerdal kwaad toeschikt en het ten beste keert, doet hij dit als een vader. "Want ghelijck als een vader zijn kindt met de roede tot des kints beste castijdet: Alsoo sendet ons Godt tot onsen besten het Cruyce toe."¹³¹ God kan dat doen als almachtige God en wil dat doen als getrouwe Vader. Corstens spreekt over Gods 'ghewillige ghetrouwicheyt ende goedicheyt'. Hij verbindt 'goed doen' met het vaderschap en trekt dit door naar God. God is gewillig om ons goed te doen, als een goede en getrouwe vader.¹³² "Jae hij heeft meerder liefde tot ons dan 10 eenich vader ofte moeder tot hare kinderen soude mogen hebben."¹³³ Dit houdt volgens de auteur in dat God Zijn kinderen verzorgt, uit zwarigheden verlost en het kwaad stuurt, weert of ten beste keert.¹³⁴

15 In de verklaring van vraag 27 en 28 laat Corstensz. het vaderschap van God liggen. Dat is enerzijds opmerkelijk omdat dit in het antwoord dit wel wordt genoemd, anderzijds heeft de auteur uitvoerig stilgestaan bij het vaderschap van God in de behandeling van vraag en antwoord 26.

Het kindschap van de gelovigen komt ook nog ter sprake in de behandeling van vraag en antwoord 33. Allereerst staat Corstens stil bij het verschil tussen Christus, de eeuwige, eigen en natuurlijke Zoon van God, en de aangenomen kinderen.¹³⁵ Gods liefde en 'de weerdicheyt Christi' blijkt uit het feit dat kinderen 'des toorns/ en der ongehoorsaemheyt', met andere woorden, kinderen 'des 20 duyvels' om Christus' wil tot Gods kinderen en erfgenamen in zijn rijk zijn aangenomen.¹³⁶ Hieruit wordt geleerd Gods genade 'hoochlijck te prijzen', Hem uit de grond van het hart te beminnen en lief te hebben en zich als gehoorzame kinderen jegens 'onze' Vader te gedragen, naar het voorbeeld van 'onze' broeder Christus "diewelcke zijnen Vader volcomen gehoorsaemheyt bewesen heeft."¹³⁷

Verbond

25 Vervolgens is het de vraag wat Corstens schrijft over de inhoud van de kinderdoop en het verbond. In

¹³⁰ Corstensz., *Wtlegghinge*, 9.26, 55.

¹³¹ Corstensz., *Wtlegghinge*, 9.26, 57.

¹³² Corstensz., *Wtlegghinge*, 9.26, 57. Corstens citeert Psalm 103:13, Mattheüs 7:11.

¹³³ Corstensz., *Wtlegghinge*, 9.26, 58. Corstens citeert Jesaja 49:15.

¹³⁴ Corstensz., *Wtlegghinge*, 9.26, 58.

¹³⁵ Corstensz., *Wtlegghinge*, 13.33, 87.

¹³⁶ Corstensz., *Wtlegghinge*, 13.33, 87.

¹³⁷ Corstensz., *Wtlegghinge*, 13.33, 87, 88. Corstens wijst op de gevolgen van ongehoorzaamheid aan deze voorschriften: "Op dat Godt (1) over onse ongehoorsaemheyt niet en claghe/ als hij by den Propheten doet over die Joden. (2) Dat wy oock als ongehoorsame kinderen van Godt niet ghestraft/ ende wt zijn erffnisse in dit eeuwige hesliche vuer verstooten worden" (88).

de verklaring van vraag en antwoord 74 gaat hij eerst in op het ontbrekende bevel tot het dopen van kinderen. Hij vergelijkt dit met het toelaten van vrouwen tot het Heilig Avondmaal waartoe ook geen bevel in de Bijbel staat. Echter, men kan beide zaken besluiten op grond van de voorbeelden die in de Bijbel zijn te vinden.¹³⁸ Corstens verwijst vervolgens naar het antwoord op vraag 69, dat uitlegt hoe in de doop wordt vermaand en verzekerd dat het offer van Christus 'ons' ten goede komt, en schrijft het volgende.

Na dien dan die Doop een sichtbaerlijck waer-teycken en seghel is/ van Godt ingestelt vande eerste belofte des Euangelij/ vande tweede. Genade Gods in Christo/ vande 3. Vergevinge der sonden/ vande 4. Die heyliginge tot lidmaten Christi/ vande 5. Vernieuwinghe door den H. Geest/ en 6. Een vermaninge tot een Godtsalich leven: Gelijk boven genoechaem bewesen. So moet crachtelijck volghen/ dat alle die dese boven-ghestelde dingen deelachtich zijn/ oock den Doop toecomt/ dewijle dat de Dop dient om alle dese dingen te besegelen.¹³⁹

Corstens loopt vervolgens de argumenten uit antwoord 74 langs. Bij het eerste argument (kinderen zijn net als volwassenen in het verbond begrepen) houdt hij het bij het citeren van enkele Bijbelteksten.¹⁴⁰ Ook bij het tweede argument (kinderen zijn in de gemeente begrepen en daarom lidmaten van Christus) en bij het derde argument (kinderen komt de verlossing van zonden door het bloed van Christus toe) volstaat Corstens met het citeren van teksten om te laten zien dat kinderen ook gedoopt behoren te worden.¹⁴¹ Bij het vierde argument (aan kinderen wordt de Heilige Geest toegezegd) verwijst Corstensz. naar het leven van Jesaja, Jeremia en Johannes de Doper om te stellen dat kinderen al vroeg de Heilige Geest kunnen hebben.

Ende dewijle datse den H. Gheest Gods hebben/ Soo volghet oock datse kinderen Gods/ Christi geestelijcke broeders/ ende susteren zijn/ ende daarom oock wedergeboren/ want niemant en wort des Geestes Gods/ ende der heylighmakinghe deelachtich/ dan die kinderen Gods die kinderen worden oock des heylighen Geests deelachtich/ daarom zijse oock kinderen Gods.¹⁴²

Gezag

Corstens volgt het antwoord uit vraag en antwoord 104 en schrijft dat God de ouders over de kinderen heeft gesteld, net als overheden, schoolmeesters en predikanten, waardoor het Hem

¹³⁸ Corstensz., *Wtlegghinge*, 27.74, 204.

¹³⁹ Corstensz., *Wtlegghinge*, 27.74, 205.

¹⁴⁰ Corstensz., *Wtlegghinge*, 27.74, 205. Corstens citeert Genesis 17:7, Ezechiël 16:21, Handelingen 2:39 en 1 Korinthe 7:14.

¹⁴¹ Corstensz., *Wtlegghinge*, 27.74, 205, 206. Corstens citeert Exodus 10:9, Deuteronomium 10:15, Joel 2:15, Deuteronomium 32:9 bij het tweede argument; Mattheüs 19:14 en Marcus 10:14 bij het derde argument.

¹⁴² Corstensz., *Wtlegghinge*, 27.74, 206.

“belieft ons door hare hant te regeeren.”¹⁴³ Hij staat uitgebreid stil bij plichten voor het kind zonder te verwijzen naar God als Vader.

Gebed

5 Dat Christus ‘ons’ geleerd heeft Hem aan het begin van ons gebed aan te roepen met de woorden ‘onze Vader’ is bedoeld om *kinderlijke* vreze en toevorzicht tot God te verwekken. Om duidelijk te maken wat dit inhoudt, maakt Corstens een vergelijking met *knechtelijke* vreze en toevorzicht.

10 Nu gelijk als die kinderen door die kinderlijcke vreesse diese tot haren Ouderen dragen/ ende die toeversicht diese tot de selve hebben/ met meerder eerbiedinge en vaster betrouwen om verhoort te worden hare Ouderen aenroepen dan die knechten/ ende voornaemlijck/ dan die eygen slaven doen. Alsoo oock die gene die ghevoelen dat hy een kint Gods is/ die selve door die kinderlijcke vreesse en toeversicht diese tot Godt hebben/ Die roepen hem oock aen met meerder eerbiedinge ende vaster betrouwen/ als de gene die geen kinderen Gods/ maer als eygen slaven die teghen haren wille Gode onderworpen zijn.¹⁴⁴

De kinderlijke vreze tot God houdt volgens Corstens in dat wij

15 dat gheloove ende ghevoelen des herten in ons hebben/ Dat Godt die Hemelsche Vader/ die een Vader Christi is/ oock in Christo ons tot zijne kinderen aangenomen/ ende in hem onsen Vader geworden is. En dat wy dat ghevoelen hebben/ hem met alle kinderlijcke vreesse ende eerbiedingen met onse gebedt aanroepen.¹⁴⁵

20 Wanneer in de Bijbel over God wordt gesproken als een Vader van Christus en van de gelovigen, zoals in Efeze 1:5, dan worden wij vermaand “dat wy hem in Jesu Christo als onsen Vader met alle kinderlicke vreesse/ ende eerbiedinghe beminnen ende aenroepen sullen.” Wanneer God wordt aangesproken met ‘Vader’, dan gevoelden diegenen dat God hun Vader was en een vaderlijke genegenheid en liefde tot hen had.¹⁴⁶

25 Ende op gelijkcker wijs eist met ons en met alle Christenen/ die Gode van herten/ als haren Vader aenroepen. Wat sy wetende dat Godt hen geschapen/ in Christo verlost/ en tot

¹⁴³ Corstensz., *Wtlegghinge*, 39.104, 313, 314, 317.

¹⁴⁴ Corstensz., *Wtlegghinge*, 46.120, 386.

¹⁴⁵ Corstensz., *Wtlegghinge*, 46.120, 387. Het valt op dat Corstens verwijst naar de behandeling van de vragen en antwoorden 25 en 26. Dat God ‘onze Vader’ is, wordt op veel plaatsen in de Bijbel geleerd en is in de behandeling van vraag 25-26 bewezen. Dit antwoord steunt deels op de doop (386).

¹⁴⁶ Corstensz., *Wtlegghinge*, 46.120, 388. Corstens noemt als voorbeeld Jesaja 63:16, 64:8 en Lucas 15:21.

kinderen aenghenomen heeft/ Ende dat hy hen een goede ghunste en liefde draghende is/
jae meerder als eenich aerts Vader tot zijn kint soude mogen doen.¹⁴⁷

Corstens vergelijkt vervolgens de omgang van de gelovigen met God met de praktijk van aardse
kinderen in de omgang met hun vaders. Kinderen met een goede aardse vader doen er kwalijk aan
5 wanneer zij datgene wat zij nodig hebben aan iemand anders dan hun vader vragen. Hun vader zou
daarover vertoornd zijn. Zo is het ook in de verhouding tussen de gelovigen en God. Omdat zij weten
dat Hij een goede vader is, nemen ze tot Hem de toevlucht door middel van het gebed.¹⁴⁸

In de behandeling van de woorden 'God zal ons veel minder afslaan wat onze aardse vaders
ontzeggen' geeft de opsteller van de Heidelbergse Catechismus volgens de auteur te kennen dat

10 gelijk een goet getrouwe Vader tot zijne kinderen alsoo ghesint is/ dat hy hare nuttelijcke
ghebeden niet en can ontzeggen/ Maer beweecht wort/ om die hen te geven. Dat Godt vele
min ghesint is/ ons die wy zijne kinderen zijn/ onse nuttelijcke/ ende tot onser salicheydt
dienende ghebeden te ontzeggen/ maer beweecht is om die te geven.¹⁴⁹

Het woordje 'onze' wijst er op dat God de Vader is van alle gelovigen. Corstens maakt dit op een
15 originele manier concreet. Hij stelt dat de nood van de kerk ook de nood van de individuele gelovige
is, omdat de gelovigen leden van het lichaam van Christus zijn. De leden van het lichaam helpen het
gekwetste lid dat in 'zwaricheyt' is, zowel met het gebed als met andere middelen.¹⁵⁰

Wanneer Corstens vraag en antwoord 121 behandelt, stelt hij dat de toevoeging 'Die in de hemelen
zijt' nodig was omdat het menselijk verstand geneigd is te denken dat God 'als in tralien' besloten is
20 of dat zij, zoals 'die Papisten' menen, God voorstellen als een oude man met een grijze baard.¹⁵¹
Daarnaast noemt hij nog een aantal andere oorzaken. De eerste is om van de 'Hemelsche Majesteyt
Gods' niet aards te denken. Corstens legt hier veel nadruk op, zoals blijkt in onderstaand citaat:

25 Dat is dat wy hem bye enige aertsche vaders/ die welcke begrijpelijk/ sterffelijc/
veranderlijck van sinnen/ ende in andere dingen vele ongevals onderworpen zijn/ niet en
souden vergelijken. Oft dat wy hem nae die mate onses verstants souden meten ende ons
selven soo inbeelden. Want dewijle de Hemel ons te hooge is om die te doorluysteren. En dat
wy aen allen zijden vanden selven omringt worden. So en moeten wy die Majesteyt Gods

¹⁴⁷ Corstensch., *Wtlegghinge*, 46.120, 388.

¹⁴⁸ Corstensch., *Wtlegghinge*, 46.120, 388.

¹⁴⁹ Corstensch., *Wtlegghinge*, 46.120, 388. Corstens citeert vervolgens Jesaja 49:15, Mattheüs 7:17, Lucas 11:13 en Psalm 27:8.

¹⁵⁰ Corstensch., *Wtlegghinge*, 46.120, 388, 389.

¹⁵¹ Corstensch., *Wtlegghinge*, 46.121, 389.

niet soecken te doorgronden/ maer onse verstant onder die selve gevangen gevende ons inde nederheyt houden. Want t is seker dat die voor ons onbegrijpelijk is.¹⁵²

Door deze toevoeging leren we ook om Gods 'eeuwich onbegrijpelijk/ en over al tegenwoordich wesen/ en zijne Almachticheyt/ wijsheyt/ rechtveerdicheydt en waarheyt" te overdenken. Net als
5 "Sijn vaderlijcke liefde en gunste tot onswaert/ endat hy ons tegenwoordich zijnde onse elende aensiet/ onse ghebeden verhoort/ en ons helpen wil."¹⁵³

De toevoeging 'Die in de hemelen zijt' spoort ons ten slotte aan de lichaemlijke en geestelijke nooddrufft te verwachten van onze hemelse Vader. Het leert ons ten eerste dat wij 'beyde aen lijf
10 ende ziele' behoeftig zijn en altijd behulpzaamheid nodig hebben, ten tweede dat wij noch andere mensen onszelf niet kunnen helpen maar, ten derde, dat deze hulp met 'geduyrige geloovige
gebeden' van God zijn te verkrijgen.¹⁵⁴ Uit het bovenstaande blijkt dat Corstens veel nadruk legt op het feit dat God geen aardse maar een hemelse vader is.

Corstens spreekt onomwonden over de voorrechten die de kinderen hebben op grond van het verbond en hun doop. Samenvattend kan gezegd worden dat volgens Corstens aan de kinderen de
15 belofte van het Evangelie, de genade van God in Christus, de vergeving van zonden, heiliging tot lidmaten van Christus, de vernieuwing door de Heilige Geest en de vermaning tot een godzalig leven toekomen. De kinderen zijn kinderen van God en mogen God als hun Vader zien. Tegelijk worden zij vermaand tot een heilig en godzalig leven. Hij maakt een vergelijking tussen de omgang met de hemelse Vader en de omgang met een aardse vader en benadrukt dat wij niet aards van de hemelse
20 Majesteit moeten denken. Dit gevaar is niet denkbeeldig, aldus Corstens.

¹⁵² Corstensch., *Wtlegghinge*, 46.121, 389.

¹⁵³ Corstensch., *Wtlegghinge*, 46.121, 390.

¹⁵⁴ Corstensch., *Wtlegghinge*, 46.121, 391.

Hoofdstuk 4 Festus Hommius

In 1602 werden in Duitsland de Latijnse aantekeningen van de opsteller van de Heidelbergse Catechismus, Zacharias Ursinus (1534-1584), door diens leerling Pareus bewerkt en uitgegeven.¹⁵⁵

5 Deze catechismusverklaring heeft in Nederland ingang gevonden doordat de gereformeerde predikant Festus Hommius (1576-1642)¹⁵⁶ deze aantekeningen in het Nederlands vertaalde en uitgaf “ten goede van Christus’ Gemeente in deze Nederlanden.”¹⁵⁷ Deze verklaring is in Nederland bekend geworden als het *Schatboek* van Ursinus en heeft door haar gezag de uitleg van de Catechismus vanaf de zeventiende eeuw blijvend beïnvloed.¹⁵⁸

10 Echter, Hommius heeft niet alleen de aantekeningen van Ursinus vertaald, maar hij heeft toegevoegd “hetgeen tot een breder verklaring dienstig was en door Ursinus niet was behandeld.”¹⁵⁹ Wanneer hij iets toevoegt, geeft hij aan van welke auteur hij dat ‘geleend’ heeft, maar het is regelmatig onduidelijk waar zijn toevoegingen eindigen. Het is daardoor lastig om in het *Schatboek* de toevoegingen van Hommius te onderscheiden van de aantekeningen van Ursinus. Omdat Hommius deze aantekeningen uitgaf, beschouw het *Schatboek* in de uiteindelijke vorm als het werk van
15 Hommius, de redacteur.

In de Voorrede zet het *Schatboek* de christelijke religie uiteen en wordt ingegaan op het begrip ‘catechismus’. Dit is een “korte en eerste onderwijzing van ongeleerden in de beginselen der Christelijke leer, met een levende stem”.¹⁶⁰ Met ‘ongeleerden’ of ‘catechumeni’ bedoelt het *Schatboek* de volwassenen die tot het christendom willen overkomen en jonge kinderen die
20 geloofsopvoeding ontvangen voorafgaand aan de toegang tot het heilig avondmaal.¹⁶¹ Het wijst er op dat de bedoeling van de christelijke leer onze troost en zaligheid is, die bestaat in het genieten van God als het hoogste Goed. Wat dit inhoudt en welke middelen nodig zijn om dit doel te bereiken, is het doel van de eerste vragen en antwoorden en zal in de Catechismus worden uiteengezet.¹⁶²

Eigendom

25 De enige troost in leven en sterven bestaat uit het eigendom van Jezus Christus te zijn. Deze troost bestaat volgens het *Schatboek* uit zes delen, waarvan de verzoening door Christus met God de

¹⁵⁵ Zacharias Ursinus, *Corpus Doctrinae Christianae*, Heidelberg, 1621.

¹⁵⁶ G.P. van Itterzon, *Biografisch Lexicon*, Deel 2, 1983, 251-254.

¹⁵⁷ ‘Opdracht van Festus Hommius, in de uitgave van het *Schatboek* in 1602 aan de Staten van Friesland’, in: Zacharias Ursinus, *Het Schatboek der verklaringen van de Heidelbergse Catechismus*, 1989 (derde druk).

¹⁵⁸ John Platt, *Reformed thought and scholasticism. The arguments for the existence of God in Dutch theology, 1575-1650*, 1982, 49-103.

¹⁵⁹ ‘Opdracht’, in: Ursinus, *Schatboek*.

¹⁶⁰ Festus Hommius, ‘Voorrede, die over de Catechismus in ‘t bijzonder handelt’, in: Ursinus, *Schatboek*.

¹⁶¹ Hommius, ‘Voorrede’, in: Ursinus, *Schatboek*.

¹⁶² Hommius, ‘Voorrede’, in: Ursinus, *Schatboek*.

voornaamste is. Door de verzoening zijn 'wij' tot Zijn kinderen aangenomen, zijn 'wij' geheel en al Christus' eigendom en behoren 'wij' Hem toe.¹⁶³ Hieruit volgt dat 'de Zijnen' met de ziel en het lichaam worden bewaard en behouden tot in eeuwigheid. Deze bewaring, die een gevolg is van de verzoening, wordt toegeschreven aan de hemelse Vader, zonder Wiens wil niet één haar van ons hoofd kan afvallen (Mattheüs 10:30).¹⁶⁴

5
10
In de vragen 26-28 wordt het artikel uit de Apostolische Geloofsbelijdenis over God de Vader behandeld. Aan Hem wordt de schepping en onderhouding van de wereld toegeschreven. Wanneer de leerling belijdt dat hij in God gelooft, gaat het niet om 'blote kennis en historisch geloof' maar gaat het om vertrouwen. Hij gelooft *in* God, dat wil zeggen dat hij gelooft dat God "ook *mijn* [cursivering van het *Schatboek*] God is, en dat Hij alles wat Hij is en heeft, dat is en heeft tot mijn zaligheid. Dit geloven alleen de uitverkorenen."¹⁶⁵ In het vervolg wordt er niet alleen gesproken over vertrouwen, maar ook over 'beminnen', 'liefhebben' en 'tot God gaan'. Hier zien we een van de centrale thema's van de Catechismus terugkomen: de noodzaak van de persoonlijke geloofsgemeenschap met Christus.

15
20
Vervolgens is de vraag aan de orde ten opzichte van wie God als Vader wordt genoemd. In de eerste plaats is dat ten opzicht van Christus, Gods eniggeboren Zoon.¹⁶⁶ Uit de verklaring van de goddelijke natuur van Jezus Christus in vraag 33 blijkt dat Christus "de eniggeboren, natuurlijke, eigen en eerstgeboren Zoon van God is, mede-eeuwig gelijk de Vader."¹⁶⁷ Hommius voegt uitspraken toe van de laat zestiende-eeuwse Duitse predikanten Balthazar Copius (†ca. 1600)¹⁶⁸ en George Spintler (†ca. 1605)¹⁶⁹ om te benadrukken dat het menselijk verstand tekort schiet om de generatie van Christus te begrijpen. Mensen hebben er genoeg aan om te weten *dat* de Zoon uit God de Vader geboren is; te weten *hoe* hij geboren is, komt de mensen en engelen niet toe.¹⁷⁰

In de tweede plaats is God een Vader ten opzichte van alle schepselen. Hij is de schepper en onderhouder van allen.¹⁷¹ In de derde plaats is God een Vader ten opzichte van de uitverkorenen,

¹⁶³ Ursinus, *Schatboek*, deel 1, zondag 1, vraag 1 (voortaan: 1.1.1), 22.

¹⁶⁴ Ursinus, *Schatboek*, 1.1.1, 22, 25.

¹⁶⁵ Ursinus, *Schatboek*, 1.9.26, 185.

¹⁶⁶ Ursinus, *Schatboek*, 1.9.26, 185.

¹⁶⁷ Ursinus, *Schatboek*, 1.13.33, 248.

¹⁶⁸ In 1588/1590 verscheen de Catechismusverklaring van Balthasar Copius (Neustadt, 1585) in een Nederlandse vertaling met de titel *Vier ende vijftich Predicatie/ over den Christelijcken ende in Gods Woort ghegronden Catechismus/ die in de Kercken ende Scholen deser Nederlanden ende der Keur-Vorstelijcke Palt gepredickt ende geleert wordt*. Deze vertaling is van de Utrechtse predikant Johannes Gerobulus (1540-1606).

¹⁶⁹ Van George Spindler verscheen *Zwo und funffzig Predigten über den Heidelbergschen Catechismus darinnen die Hauptstück christlicher Lehr, vnd die Summa der gantzen heiligen Schrifft, richtig vnd kürztlich verfasst vnd begriffen*, Amberg, 1595.

¹⁷⁰ Ursinus, *Schatboek*, 1.13.33, 249.

¹⁷¹ Ursinus, *Schatboek*, 1.9.26, 185. Dit aspect laat de auteur verder rusten.

“die Hij in Zijn geliefde Zoon tot kinderen heeft aangenomen.” Dit is echter geen objectief, afstandelijk gegeven want er volgt direct een toepassing. ‘Ik geloof in God, de Vader’ heeft twee betekenissen voor de leerling: ten eerste gelooft hij in God, Die de Vader is van Jezus Christus en ten tweede gelooft hij dat “Hij ook mijn Vader is, en met een Vaderlijk hart jegens mij genegen is, om en door Christus, in Wie Hij ook mij tot een kind heeft aangenomen. Kortom, ik geloof, dat Hij de Vader van Christus, en om Zijntwil ook mijn Vader is.”¹⁷²

Kindschap

Er is verschil tussen het kindschap van Christus en het kindschap van de gelovigen. De Catechismus maakt onderscheid tussen het kindschap ‘van nature’ en het kindschap ‘uit genade’. Gods kinderen zijn om Christus’ wil uit genade tot kinderen aangenomen. Dit is te vergelijken met adoptie: een wettelijke handeling waardoor iemand een kind wordt die het niet is.¹⁷³

Het *Schatboek* vergelijkt de relatie tussen God en zijn kinderen met aardse relaties tussen vader en kind. Hij noemt drie zaken: kinderen zijn ook erfgenamen, een vader verzorgt zijn kind naar lichaam en ziel en een vader zoekt het welzijn van zijn kinderen, ook als hij hen kastijdt.¹⁷⁴ Het verwijst hiervoor naar verschillende Bijbelteksten. Het *Schatboek* maakt met behulp van het woord ‘zoals’ de koppeling tussen de aardse situatie en de relatie tussen God en zijn kinderen.

Zoals dus een vader zijn kinderen van alle dingen verzorgt, die hun naar lichaam en ziel nodig zijn, zo ook onze hemelse Vader. Mattheüs 6:26 en 30 (...). Bovendien, zoals de aardse vaders ook het welzijn van hun kinderen zoeken, wanneer zij hen kastijden, zo kastijdt ons deze Hemelse Vader, “tot ons nut, opdat wij Zijner heiligheid zouden deelachtig worden”, Hebrëeën 12:10.¹⁷⁵

Voorzienigheid

In het *Schatboek* wordt in de verklaring van het antwoord op vraag 27 uitvoerig stilgestaan bij de inhoud van Gods voorzienigheid. Het geeft een verklaring van God als de Schepper en Onderhouder van het leven. Het vaderschap van God bewaart het voor het antwoord op vraag 28, een vraag naar de zin, het nut van het geloof in Gods schepping en onderhouding. Volgens de opsteller van de Catechismus behoort het geloof in Gods voorzienigheid tot de fundamenteën van de hele religie en

¹⁷² Ursinus, *Schatboek*, 1.9.26, 185.

¹⁷³ Ursinus, *Schatboek*, 1.13.33, 250.

¹⁷⁴ Ursinus, *Schatboek*, 1.9.26, 186.

¹⁷⁵ Ursinus, *Schatboek*, 1.9.26, 186.

godzaligheid.¹⁷⁶ Het geloof is nodig “opdat aan *God de eer* worde toegebracht” en “omdat deze leer tot onze troost en zaligheid dient.”¹⁷⁷ Dit tweede aspect bevat drie vruchten die worden uitgewerkt.

De Catechismus noemt als eerste vrucht van het geloof in Gods voorzienigheid lijdzaamheid (geduld, berusting) in tegenspoed, wat door ‘de allerbeste wil van God’ en ‘Zijn Vaderlijke hand’ wordt toegezonden en strekt tot ‘onze zaligheid’.¹⁷⁸ Het *Schatboek* maakt het begrip ‘tegenspoed’ concreet als hij spreekt over kruis, nood, aanvechting, ziekte, vervolging, armoede en ellende. Deze situaties moeten leiden tot geduld en niet tot het murmureren tegen God of wraakzucht jegens de vijanden. Hommius verwijst naar de Bijbelse figuren Jozef, Job en David om te laten zien hoe inzicht in Gods voorzienigheid geduld werkt.¹⁷⁹ Onderstaand citaat geeft de betoogtrant van Hommius helder weer.

10 Want als wij gedenken, hoe God niet alleen alle dingen geschapen heeft, maar ze ook onderhoudt, regeert en Vaderlijk verzorgt; dat alles op Zijn doel uitlopen moet en het gaan moet, zoals Hij wil; en dat niemand Zijn wil kan wederstaan, nog Zijn werkingen tegenhouden of verhinderen, ja, dat het alles de gelovigen ten goede, en de goddelozen tot straf gedijen moet..., zo moeten wij ons over Gods wijsheid en machtige regering met verwondering
15 ontzetten, en leren ons daarover te verootmoedigen, en onze zielen in geduld te bezitten, en het onze doen, en voorts God voor het andere laten zorgen en Hem laten worden; ook moeten wij Hem geen maatregelen voorschrijven, waarnaar Hij iets doen zal, maar weten, dat Hij alles wijs beschikt en rechtvaardig uitvoert.¹⁸⁰

Als tweede vrucht van het geloof in Gods voorzienigheid noemt de Catechismus dankbaarheid in
20 voorspoed. Als wordt beseft dat geluk, vruchtbaarheid, eten en drinken, rijkdom, gezondheid en al het goede uit Gods hand wordt ontvangen, “hoe zouden wij dan niet opgewekt en ontstoken worden, om jegens zo’n goede en weldadige Vader ware dank te gevoelen en Hem metterdaad te bewijzen?”¹⁸¹

Het vertrouwen en de hoop op God in de toekomst is de derde vrucht. God zal bijstaan en Zijn
25 goedheid nooit onthouden. Omdat God ‘ons’ al zo dikwijls heeft geholpen en gezorgd, verzekert het *Schatboek* de lezer dat Gods Vaderlijke hart ‘ons’ ook in de toekomst Zijn trouw zal bewijzen.¹⁸² Dit

¹⁷⁶ Ursinus, *Schatboek*, 1.10.28, 219.

¹⁷⁷ Ursinus, *Schatboek*, 1.10.28, 215.

¹⁷⁸ Ursinus, *Schatboek*, 1.10.28, 215.

¹⁷⁹ Ursinus, *Schatboek*, 1.10.28, 216, 217.

¹⁸⁰ Ursinus, *Schatboek*, 1.10.28, 216.

¹⁸¹ Ursinus, *Schatboek*, 1.10.28, 218. Ursinus noemt in zijn aantekeningen deze tweede vrucht maar Hommius voegt er de genoemde concrete zaken aan toe. Vergelijk *The commentary of Dr. Zacharias Ursinus on the Heidelberg Catechism. Translated from the original Latin by the Rev. G.W. Williard*, 1852, 163.

¹⁸² Ursinus, *Schatboek*, 1.10.28, 218. Ursinus noemt in zijn aantekeningen deze derde vrucht maar Hommius voegt er de genoemde concrete zaken aan toe. Vgl. *The commentary*, 163, 164.

vertrouwen is gegrond op Gods wil, als getrouwe Vader, en op Gods almacht, als Schepper en Onderhouder.¹⁸³

Kinderen

5 Het is onmiskenbaar dat vraag 74 in de Heidelbergse Catechismus is opgenomen vanwege het geschil met de ‘Wederdopers’ over de vraag of de kleine kinderen gedoopt behoren te worden. Het Schatboek noemt vier bewijzen waarmee het Bijbelse recht van de kinderdoop wordt verdedigd.

Het eerste bewijs is dat de kleine kinderen evengoed tot het verbond en Gods gemeente behoren als de volwassenen en daarom behoren gedoopt te worden. Het tweede bewijs houdt in dat

10 wie de weldaad van de vergeving der zonden en der wedergeboorte toekomt – of: zoals in de Catechismus staat, aan wie de vergeving der zonden door het bloed van Christus, en de Heilige Geest, Die het geloof werkt, toegezegd wordt – die moeten van de Doop niet geweerd worden.¹⁸⁴

15 Ook aan de kinderen komen deze weldaden en toezeggingen toe. Wie ‘de betekenende zaak’ van het sacrament toekomt, komt ook het teken toe.¹⁸⁵ Het derde bewijs sluit aan bij het eerste bewijs: door de doop wordt men openlijk in de gemeente van Christus opgenomen en van andere sekten onderscheiden. Aan iedereen die tot het verbond behoort, wordt de doop meegedeeld.¹⁸⁶ Dat de doop in de plaats van de besnijdenis is gekomen, is het vierde bewijs voor de kinderdoop.¹⁸⁷

20 Deze vier bewijzen steunen op een aantal Bijbelteksten die in het *Schatboek* worden geciteerd. Het betreft Genesis 17:7, Mattheüs 19:14, Handelingen 2:39 en Kollossenzen 2:11-12.¹⁸⁸ We zullen zien dat deze teksten terugkomen bij latere verklaringen.

Overtuigd dat de kinderen tot het verbond van God behoren, is het *Schatboek* fel richting degenen die kleine kinderen de doop weigeren. Zij beroven de kinderen niet slechts van hun recht, “maar verduisteren ook Gods genade, waar Hij wil dat de kinderen der gelovigen al van hun moeders lijf aan gerekend zullen worden tot de leden van Zijn Kerk en Gemeente.”¹⁸⁹

¹⁸³ Ursinus, *Schatboek*, 1.10.28, 219. Dit is niet terug te vinden in *The commentary*, 164.

¹⁸⁴ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 54.

¹⁸⁵ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 54.

¹⁸⁶ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74 55.

¹⁸⁷ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 56.

¹⁸⁸ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 53-56.

¹⁸⁹ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 57. Ook spreekt het *Schatboek* over ‘verkleinen’ van de Nieuwtestamentische genade, over ‘verzwakken’ van de troost voor de ouders, over ‘het doen verflauwen’ van de onderhouding van de godsdienst bij ouders en kinderen, over ‘weerspreken’ van de Apostelen, over ‘tekort doen’ aan Christus’ nadrukkelijke gebod om alle volken te dopen en drijven zij opzettelijk de kinderen bij Christus vandaan (57).

Hommius gaat vervolgens (met een verwijzing naar de aantekeningen van Bastingius) in op de vruchten van de kinderdoop voor de ouders, de kinderen en de gemeente. De ouders bezitten daardoor het getuigenis van Gods onuitsprekelijke genade jegens aan hen,

5 “waardoor niet alleen zij, maar ook hun kinderen – hoewel allen tezamen kinderen des toorns – verwaardigd zijn om tot Zijn kinderen te behoren, zodat zij deel krijgen aan alle goederen en weldaden van Christus.”¹⁹⁰

Omdat de kinderen in de doop aan God ‘tot Zijn eigendom’ zijn aangeboden en door Hem zijn aangenomen, hebben de ouders een motief om hun kinderen, ‘als Gods eigendom’, voor God af te zonderen “door hen te onderwijzen en op te voeden in het geloof en de vreze des Heeren.”¹⁹¹

10 Voor de kinderen betekent de doop een ‘grote troost en zekerheid’ dat zij door de genade van God in ‘Zijn Kerk’ zijn ingelijfd en dat zij weten dat andere lidmaten zorg voor hen dragen. Wanneer zij opgroeien (‘beginnen groot te worden’), worden zij door hun doop vermaand en aangespoord tot voortdurende dankbaarheid voor Gods genade en tot een ernstige dienst van God, hun hemelse Vader, “Die hen verwaardigde tot Zijn kinderen aan te nemen, en hen met zulke waartekenen in hun
15 onmondige dagen daarvan te verzekeren, nog voordat zij Hem konden kennen, ja zonder dat zij het ook maar enigermate verdiend hadden.”¹⁹²

Op het bezwaar van de Wederdopers dat kinderen niet kunnen geloven, wat volgens Marcus 16:16 is vereist voor het ontvangen van de doop, stelt het *Schatboek* dat dit voorschrift alleen geldt voor volwassenen.

20 Maar voor de kleine kinderen kan volstaan tot de Doop, dat zij door de Heilige Geest geheiligd en wedergeboren zijn; en hun geloof en belijdenis is dit, dat ze geboren worden uit gelovige ouders. Want anders zouden alle kinderen die niet gedoopt zijn, verdoemd worden.¹⁹³

25 Men kan van kleine kinderen niet zeggen dat zij ‘metterdaad daadwerkelijk en vast geloof geloven’, maar het *Schatboek* stelt vast dat “zij geloven op zulk een wijze, als met hun jeugd overeenkomt, n.l. door geneigdheid om te geloven. Want die geneigdheid is stellig of een geloof, of een deel en

¹⁹⁰ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 57.

¹⁹¹ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 57.

¹⁹² Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 57, 58.

¹⁹³ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 62.

beginsel van het geloof.”¹⁹⁴ Hommius vult dit aan met aantekeningen van Bastingius en Lansbergen die ook spreken over een ‘geneigdheid’ en ‘bekwaamheid’ tot het geloof.¹⁹⁵

In een toegevoegde conclusie stelt Hommius dat de doop ‘zeer terecht’ aan de kleine kinderen wordt bediend, “omdat zij tot de Gemeente behoren, en als geboren burgers en als door de Heilige Geest
5 wedergeboren, dienen aangenomen te worden.”¹⁹⁶

Hommius en Ursinus gaan ervan uit dat alle gedoopte kinderen tot het verbond met God behoren. C. Graafland wijst erop dat op slechts één plaats in Ursinus’ werk blijkt dat hij ook rekening hield met gedoopte kinderen die later tot ongeloof zouden vervallen. “Hij schrijft dan dat ‘de kinderen der gelovigen deelgenoot van het genadeverbond zijn en blijven, indien zij niet als zij volwassen zijn
10 geworden door hun ongeloof zichzelf ervan uitsluiten.’ Hoe Ursinus dit in zijn verbondsbeschouwing een plaats heeft kunnen geven, maakt hij verder niet duidelijk.”¹⁹⁷

Gezag

In de behandeling van het vijfde gebod wordt gesteld dat de ouders, voogden, leraars, overheden en oude en bejaarde mensen in de plaats van God staan, Gods vicarissen (plaatsvervangers) zijn, om
15 andere mensen te regeren en te beschermen. Het gezag is een instelling van God.¹⁹⁸ Hieruit volgen plichten voor ondergeschikten: eerbied, liefde, gehoorzaamheid, dankbaarheid en geduld.¹⁹⁹ Hommius voegt een aspect uit de preek van Lansbergen aan deze plichten toe. Kinderen moeten zich ook aan ‘de goede leer en straf’ van hun ouders met behoorlijke gehoorzaamheid ‘onderwerpen’.²⁰⁰ Hoewel de ouders in de plaats van God staan, betreft Hommius het vaderschap van God niet bij de
20 bespreking van de plichten van de kinderen en de ouders.

Gebed

Volgens het *Schatboek* is het gebed nodig om de schat te mogen verkrijgen die de hemelse Vader voor ons heeft weggelegd.²⁰¹ Dat God in de inleiding van het gebed wordt aangesproken met ‘Onze

¹⁹⁴ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 62. Ursinus betreft die ‘geneigdheid’ niet alleen op de kinderen van de gelovigen, maar ook op de kinderen van de onheilige goddelozen. Kinderen hebben niet de heiligheid of goddeloosheid van hun ouders, maar de geneigdheid daartoe, aldus C. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie. Oorsprong en ontwikkeling van de leer van het verbond in het Gereformeerd Protestantisme*, deel 3 & 4, 37. Graafland verwijst naar het verzameld werk van Ursinus: *Corpus Doctrinae Christianae*, in: Opera I, Hannover 1660, 399.

¹⁹⁵ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 62.

¹⁹⁶ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 64.

¹⁹⁷ Graafland, *Van Calvijn tot Comrie*, deel 3 & 4, 37.

¹⁹⁸ Ursinus, *Schatboek*, 2.39.104, 356.

¹⁹⁹ Ursinus, *Schatboek*, 2.39.104, 360-364.

²⁰⁰ Ursinus, *Schatboek*, 2.39.104, 362.

²⁰¹ Ursinus, *Schatboek*, 2.45.116, 483.

Vader, Die in de hemelen zijt', wordt gebaseerd op drie manieren waarop God Vader is: vanwege de schepping, vanwege de verlossing en vanwege de heiligmaking of wedergeboorte.²⁰²

5 Het aanspreken van God als Vader heeft volgens het *Schatboek* drie doelen. In de eerste plaats brengt het ons tot "kennis en aanroeping van de enige en waarachtige God, Die Zichzelf in de Kerk geopenbaard heeft als de Vader van onze Heere Jezus Christus, en Die om Zijntwil ook onze Vader is." Het *Schatboek* wijst er opnieuw²⁰³ op dat God niet alleen onze Vader is omdat Hij ons geschapen heeft, waardoor Hij Vader is van alles wat Hij schiep, maar ook omdat "Hij ons door en om Jezus Christus (...) tot kinderen heeft aangenomen."²⁰⁴

10 Het idee van adoptie is een belangrijke notie in het *Schatboek*, wat ook blijkt uit het tweede doel van het aanspreken van God als Vader. Deze aanspraak moet ook eerbied en liefde voor God verwekken. Als God onze Vader is, hebben wij ons ook als zijn kinderen te gedragen. Kinderen behoren zich eerbiedig ten opzichte van hun vader te gedragen, vooral die kinderen die 'uit genade' tot kinderen zijn aangenomen en Gods weldaden onwaardig zijn.²⁰⁵

15 Met het aanspreken van God als Vader wordt ten slotte ook een vast vertrouwen in de gebedsverhoring ontstoken. Een Vader die zoveel liefde heeft dat Hij zelfs zijn eniggeboren Zoon heeft overgegeven, zal ook alle dingen geven die ter zaligheid nodig zijn.²⁰⁶ Op het bezwaar dat God ons niet alles geeft en daarom onze Vader niets is, geeft het *Schatboek* als antwoord dat God niets weigert wat Zijn kinderen nodig hebben en tot hun zaligheid strekt. Wat Hij weigert, is schadelijk en onnodig en geeft Hij niet, als een goede Vader, omdat Hij het welzijn en de zaligheid van de kinderen
20 wil bevorderen.²⁰⁷

Dat de aanspraak spreekt van 'onze' Vader, wil de leerling leren dat het gebed gebeden wordt met de hele gemeente. Daarnaast wordt de leerling herinnerd aan zijn ambt, de liefde van christenen onderling en het gebed voor elkaar.²⁰⁸

25 Het *Schatboek* maakt de vergelijking met de aardse verhouding van kinderen tot hun vader om de relatie tot God te verduidelijken. Hij verwijst onder meer naar Jezus' woorden uit Mattheüs 7 vers 11

²⁰² Ursinus, *Schatboek*, 2.46.120, 499.

²⁰³ Ursinus, *Schatboek*, 1.9.26, 185.

²⁰⁴ Ursinus, *Schatboek*, 2.46.120, 499.

²⁰⁵ Ursinus, *Schatboek*, 2.46.120, 499.

²⁰⁶ Ursinus, *Schatboek*, 2.46.120 500. Het *Schatboek* citeert Romeinen 8:32.

²⁰⁷ Ursinus, *Schatboek*, 2.46.120, 503. Hommius laat twee argumenten van Ursinus in zijn vertaling achterwege. Het eerste argument, dat wij door God met 'Vader' aan te spreken is "that we may direct true prayer to God, who is the Father of our Lord Jesus Christ" en het vijfde argument van Ursinus, "for a remembrance of creation." Vgl. *The commentary*, 627.

²⁰⁸ Ursinus, *Schatboek*, 2.46.120, 501.

en Lucas 11:13. Hommius citeert Ph. Lansbergen die veel nadruk legt op de woorden 'veel minder' uit het antwoord op vraag 120. "Want daar Zijn liefde tot ons zoveel groter en voortreffelijker is dan alle liefde der ouders tot hun kinderen, zo zal Hij ook veel meer alle mensen in goedheid en liefde overtreffen. (...) Ja, wij moeten vast vertrouwen, dat al was het dat alle vaders al hun vaderlijke aflegden en hun kinderen in de steek lieten..., dat Hij ons toch niet zou kunnen verlaten."²⁰⁹

Deze toevoeging is opvallend omdat het *Schatboek* het verschil tussen aardse vaders en de hemelse Vader benadrukt bij de behandeling van vraag 121, die de woorden 'Die in de hemelen zijt' behandelt. Deze woorden van Jezus staan er om de hemelse Vader te onderscheiden van aardse vaders en eerbied voor God op te wekken zodat er niet aards van de 'hemelse Majesteit Gods' gedacht wordt.²¹⁰ Omdat Hommius na deze woorden van Ursinus opnieuw een aantekening van Lansbergen toevoegt waarin dit verschil wordt uitgemeten, kan worden gesteld dat Hommius het verschil tussen aardse vaders en God als Vader erg belangrijk vindt.

Het *Schatboek* is bedoeld voor de geloofsopvoeding van de jonge kinderen van het verbond. Door de doop zijn de kinderen in Gods kerk ingelijfd. Dit biedt de kinderen grote troost en zekerheid en spoort hen aan tot voortdurende dankbaarheid voor Gods genade en ernstige dienst aan God. Het *Schatboek* is dan ook fel richting diegenen die hun kinderen de doop onthouden. Zij beroven de kinderen van hun recht en verduisteren Gods genade. Hoewel de kinderen nog niet kunnen geloven, hebben zij volgens Hommius wel de 'geneigdheid' om te geloven. Daarvoor beroept Hommius zich ook op andere auteurs.

20

²⁰⁹ Ursinus, *Schatboek*, 2.46.120, 500.

²¹⁰ Ursinus, *Schatboek*, 2.46.121, 503, 504.

Hoofdstuk 5 Philippus Lansbergen

Van de predikant Philippus Lansbergen (1561-1632) uit Goes, verscheen in 1616 een bundel catechismuspreken met de titel *Den Catechismus ofte Onderwijsinghe inde Christelijcke Religie/ dewelcke zoo inde Nederlantsche als Paltzsche kercken ghepredickt ende gheleert wordt. In LII Predicatieen zeer grondich uytgeleyt ende verklaert*. Dit was een vertaling van Johannes Ghys²¹¹, predikant te Streefkercke, van de in 1594 uitgegeven Latijnse preken. In 1645 verscheen in Amsterdam bij Hendrick Laurentsz. de derde en laatste druk “waer in de Schriftuer-plaetsen na de nieuwe oversettinghe ghebetert zijn.”²¹² De Latijnse catechismuspreken van Lansbergen waren erg populair in de Palts, waar in 1595 de tweede druk uitkwam, gevolgd door een derde (Hanau, 1620) en een vierde druk (Francof, 1621).²¹³

In een brief aan enkele bestuurders te Amsterdam en Enkhuizen schrijft de vertaler, dat hij de preken van Lansbergen heeft vertaald omdat er in zijn tijd veel boeken gedrukt worden die de Goddelijke waarheid, godzaligheid, de goede zeden, de liefde en de vrede ‘op’t hoogste schadelijck syn.’²¹⁴ En hoewel volgens Gys de profeet Salomo al klaagde dat ‘vele boecken-makens geen eynde en heeft’, kunnen goede en stichtelijke boeken er niet ‘lichtelijck te vele’ zijn.²¹⁵

Gys beveelt de arbeid van de ‘Godzalige’ en ‘welgeleerde’ Lansbergen aan gemeenteleden en gemeentes aan. Deze preken zijn boven andere verklaringen te prijzen omdat Lansbergen getracht heeft “benefens de Waerheydt, na een seer bequame orden, ende duydelijcke kortheydt, die altijd plachten leerlijck ende aenghenaem te wesen.”²¹⁶

Na de prediking van de Catechismus te hebben verdedigd tegenover critici, waarover in het inleidende hoofdstuk is geschreven, schrijft Lansbergen dat het doel van deze prediking is de uitleg en onderwijzing in de eerste beginselen van het Christelijk geloof zodat zowel de kinderen als de volwassenen die kunnen vatten (‘vaten’) en begrijpen. Hij roept de ouders ertoe op om er voor te

²¹¹ Over Johannes Ghys zijn geen bibliografische gegevens bekend.

²¹² Iohanes Gys, ‘Toeeyghen-Brief, 26 juni 1616’, in: Ph. Lansbergen, *Den Catechismus ofte Onderwijsinghe inde Christelijcke Religie/ dewelcke zoo inde Nederlantsche als Paltzsche kercken ghepredickt ende gheleert wordt. In LII Predicatieen zeer grondich uytgeleyt ende verklaert. Ende uyt de Latijnsche in onze Nederlantsche Tale ghetrouwelijck overgegheset door Iohannem Gys, Dienaer des Goddelijcken Woordts, tot Streef-kercke*.

²¹³ W.J. op’t Hof, ‘Prediking en catechese’, in: Van ’t Spijker (e.a.), *Troostboek*, 223. Vgl. De Waard, in: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek (NNBW)*, Deel 2, 775-782.

²¹⁴ Iohanes Gys, ‘Toeeyghen-Brief’, in: Lansbergen, *Den Catechismus*.

²¹⁵ Iohanes Gys, ‘Toeeyghen-Brief’, in: Lansbergen, *Den Catechismus*.

²¹⁶ Iohanes Gys, ‘Toeeyghen-Brief’, in: Lansbergen, *Den Catechismus*.

zorgen dat hun gedoopte kinderen hierin onderwezen worden “op dat sy van kints beene af/ den selven/ in wiens name sy gedoopt zijn/ bekennen moghen.”²¹⁷

5 Lansbergen volgt in de eerste preek het antwoord op vraag 1 nauwkeurig. De bewaring van Christus in de staat van de verlossing is tot grote troost van de gelovigen. Omdat mensen ‘seer ghenegen’ zijn tot vallen, houdt Christus hen staande. Hij heeft zijn weldaden niet alleen verdiend, maakt ze hen niet alleen te goede, maar bewaart hen ook. In de geestelijke strijd mogen zij weten dat zonder de wil van hun hemelse Vader geen haar van hun hoofd kan vallen. Met deze woorden leert de Catechismus “dat de vyanden van onse salicheydt/ ja oock alle creaturen/ also onder het ghebiet Godts staen/ dat sy sonder synen wille/ ons in geenen deele kunnen beschadighen.”²¹⁸ In de Schrift
10 staan voorbeelden die dit bevestigen, zoals Jozef en Job. Als nu alle creaturen (schepselen) aan de wil van God zijn onderworpen, en deze God “onsen Hemelschen Vader sy/ wat sal ons dan van syne liefdekonne scheyden?”²¹⁹ Zelfs als de hemelse Vader zijn kinderen tegenspoed toezendt, zal het dienen tot hun zaligheid omdat degenen die God lief hebben, alle dingen meewerken ten goede.²²⁰

Voorzienigheid

15 Lansbergen wijst er op dat de Catechismus bij vraag 26 niet alleen kennis of toestemming maar ook een zeker vertrouwen veronderstelt waarmee deze belofte van God moet worden aangenomen. Met deze belofte moet men gerust en tevreden zijn.²²¹ Dat God de Vader de eerste persoon in de ‘heylighe Dryvuldicheydt’ is, bewijzen veel teksten uit de Bijbel, aldus Lansbergen. God is de Vader van Christus, zijn eniggeboren Zoon die Hij van eeuwigheid heeft gegenereerd, en van ‘ons’, omdat
20 hij ons van eeuwigheid af uitverkoren heeft.²²²

In het tweede deel van de preek gaat Lansbergen in op de belofte die iedere christen met een waar geloof moet toe-eigenen “namentlijk/ dat God de Vader/ almachtich/ Schepper des Hemels ende der Aerden/ om Christ wille mijn Godt ende mijn Vader zij.”²²³ Dit geloof en vertrouwen is gegrond op de verklaring van God dat Hij ‘onze God en Vader’ wil zijn, aldus Lansbergen. Daarom moeten wij hem
25 “voor soodanigen (...) bekennen/ ende ons vertrouwen op hem stellen.”²²⁴ Uit verschillende teksten

²¹⁷ Lansbergen, *Den Catechismus*, zondag 1, vraag 1 (hierna: 1.1), 2.

²¹⁸ Lansbergen, *Den Catechismus*, 1.1, 6. Lansbergen verwijst naar Mattheüs 10:29-31, Johannes 6:39-40, 10:27-29 en Efeze 6:12.

²¹⁹ Lansbergen, *Den Catechismus*, 1.1, 7.

²²⁰ Lansbergen, *Den Catechismus*, 1.1, 7. Lansbergen citeert vervolgens Romeinen 8:28.

²²¹ Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 60. Lansbergen houdt voortdurend kennis en vertrouwen bij elkaar. Hij spoort zijn hoorders aan niet alleen te weten dat God de Vader, de Almachtige, Schepper van hemel en aarde is, maar dat Hij *hun* God is.

²²² Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 61.

²²³ Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 63.

²²⁴ Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 63.

in de Bijbel blijkt dat wij om Christus wil tot kinderen en erfgenamen Gods aangenomen worden.²²⁵

Nogmaals dringt Lansbergen aan op de toe-eigening van de belofte:

5 “ende dit is de belofte/ de welcke in desen eersten artijckel wort vervaet ende begrepen/
ende die een yeder geloovige door den waren geloove hem-selven moet toe-eyghenen/ op
datse hem ter salichheyt vorderlijck zy.”²²⁶

Vergelijking

10 Omdat de Vader van ‘onses’ Heeren Jesu Christi ook ‘onse’ God ende Vader geworden is, hoeven
‘wij’ niet te twifelen of “hy sal hem teghens ons alsoo dragen/ gelijk eenen goeden Vader toe
komt.”²²⁷ Lansbergen vergelijkt nadrukkelijk de zorg van de hemelse Vader met de zorg van aardse
vaders. “Gelijck dan de aertsche Vaders hare kinderen versorghen van alles/ wat hen aen lijf ende
ziele van nooden is/ alsoo doet oock de Hemelsche Vader.”²²⁸ Vervolgens vergelijkt hij ook het doel
van de kastijding:

15 Boven dien ghelijck de aertsche Vaders/ oock alsdan het welvaren van hare kinderen
soecken/ wanneerse die castijden: alsoo castijdt oock onse Hemelsche Vader (als den
Autheur tot den Hebreen schrijft) tot (onser) nutte, om dat wy sijner heyligheydt soudē
deelachtich worden.²²⁹

In het leven van Jozef (Genesis 50:20) en het leven van David (Psalm 23:1-4) vinden we voorbeelden
van de wijze waarop God mensen d.m.v. ellende oefent en hun ellende ten beste keert.²³⁰

20 De slotwoorden ‘almachtig God’ en ‘getrouw Vader’ uit het antwoord op vraag 26 zijn bedoeld om
het vertrouwen te versterken. God kan als almachtige God en wil als getrouwe Vader ons verzorgen
van alle nooddruft.²³¹ Het nut van het artikel uit de Apostolische geloofsbelijdenis is

“dat wij met een seecker vertrouwen des ghemoets van Godt verwachten/ alles wat hy ons
in sijn woort toe gheseyt ende belooft heeft: Want dat hy belooft heeft/ dat wil hy oock; dat
hy wil/ dat kan hij doen/ ende salt oock inder daet doen.”²³²

²²⁵ Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 63, 64. Lansbergen verwijst naar Johannes 1:12, 20:17, Romeinen 8:17, Efeze 1:5 en 1 Johannes 3:1.

²²⁶ Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 64.

²²⁷ Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 64. Lansbergen citeert Psalm 103:13, Jesaja 49:15 en Mattheüs 7:11.

²²⁸ Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 64. Lansbergen citeert Psalm 40:18, Psalm 27:10 en Mattheüs 6:26-30.

²²⁹ Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 64. Lansbergen citeert Hebrëeën 12:10.

²³⁰ Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 64, 65.

²³¹ Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 65.

²³² Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 65, 66.

Uit de woorden “dat alle dinghen niet by ghevalle/ maer door sijne Vaderlijcke raet ende wille/ ons toekomen” blijkt dat “elk ende een yder deel des Werelts/ ja oock de alderkleyinste dinghen/ onder de voorsienigheytdt Gods staen.”²³³

5 In de behandeling van het nut van het geloof in Gods voorzienigheid wijst Lansbergen er bij het derde punt (“een goed toevorzicht in alles wat ons toekomen kan”) nog een keer op dat “wy bontgenooten Godes des almachtigen Vaders ende Scheppers van hemel ende Aerde zijn/ die niet alleene Christi/ maer oock onse Vader/ om Christi wille gheworden is.”²³⁴ Hij verwijst daarvoor terug naar het eerder behandelde. Dit toevorzicht is een gerustheid van een Godvruchtig gemoed, doordat het gemoed op God rust, is het van alle zorg ontladen en verlost.²³⁵

10 Kindschap

Lansbergen heeft te maken met de opvatting dat het ‘ongherijmt’ zou zijn dat de eeuwige en eniggeboren Zoon van God aardse broeders heeft, hoewel hij deze opvatting verder niet benoemt. In navolging van het antwoord op vraag 33 benadrukt Lansbergen het onderscheid tussen de natuurlijke Zoon van God en de ‘uit genade’ aangenomen kinderen van God, maar stelt dat deze
15 benaming ‘niet ydel noch vruchteloos’ is.²³⁶

Want ghelijck de aen-neminghe die vanden menschen gheschiet/ gheen bloote tijtel of name is/ maer een aenneminghe van eens anders kindt tot syn eygen: waer door hem waerlijc al het recht dat een kint hebben kan/ mede ghedeelte wort/ als of het een waer ende eyghen kint ware: also gaet het oock toe met de aenneminghe tot kinderen Godts. Dit bevestigt Paulus/ als
20 hij schrijft/ dat wy niet alleene kinderen Godts zijn, maer oock erfghenamen Gods ende mede erfghenamen Christi.²³⁷

Deze aanneming brengt een grote verantwoordelijkheid met zich mee. Het besef van de grootte van Gods liefde waarmee Hij ons heeft liefgehad en het zicht op de waardigheid waartoe God ons heeft verheven, moeten leiden tot erkenning van deze weldaden. Ook zullen de kinderen als oprechte
25 kinderen in Gods tegenwoordigheid dienen te wandelen “op dat hy ons niet en verwijte het ghene hy eertijds door den Prophete de Joden verweten heeft: Eenen Sone sal den Vader eeren: ben ick dan uwe Vader, waer is mijn eere?”²³⁸

²³³ Lansbergen, *Den Catechismus*, 10.27, 71.

²³⁴ Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 73, 74.

²³⁵ Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 74.

²³⁶ Lansbergen, *Den Catechismus*, 13.33, 94. Lansbergen verwijst naar Efeze 2:3, Johannes 1:12, 1 Johannes 3:1.

²³⁷ Lansbergen, *Den Catechismus*, 13.33, 95.

²³⁸ Lansbergen, *Den Catechismus*, 13.33, 95. Lansbergen citeert hier Maleachi 1:6.

Kinderdoop

Ook Lansbergen bestrijdt in zijn preek over zondag 27 vooral de opvattingen van de Wederdopers. Tegenover hen bewijst hij de kinderdoop kort en bondig uit het Woord van God, waarbij de Catechismus vijf argumenten noemt. Lansbergen ziet in de belofte van de vergeving van zonden en de belofte van de Heilige Geest twee losse argumenten, waar andere auteurs deze samennemen.

In de eerste plaats behoren kinderen tot het verbond van God, zo blijkt uit Handelingen 2:38-39. Petrus vermaant daar volgens Lansbergen niet alleen tot het dopen van kinderen, hij geeft ook de reden waarom zij moeten worden gedoopt: “om dat soo haerlieden/ te weten/ als hare kinderen de belofte ghedaen is/ dat is/ om datse inn het Verbont ende Kercke Gods syn.”²³⁹ Opvallend is de verwijzing naar de profeet Joël die een vasten liet uitroepen en daarbij niet alleen de oudsten en volwassenen liet verzamelen maar ook ‘de kinderkens/ ende die de borsten suyghen’. Daarmee betuigt Joël dat de jonge kinderen net als de volwassenen lidmaten van de kerk zijn.²⁴⁰ Lansbergen noemt verder het mogelijk ontbreken van een Bijbels voorbeeld van de kinderdoop. Hij stelt dat onder het gedoopte huisgezin van de stokbewaarder ook kinderen waren.²⁴¹

Het tweede argument is volgens Lansbergen de toezegging van de verlossing van de zonden door het bloed van Christus die aan de kinderen wordt gedaan. Het is duidelijk dat in de Bijbel de doop wordt verbonden aan de vergeving van zonden. Als volgens Christus aan de kinderen het koninkrijk der hemelen toekomt (Mattheüs 19:14) en zij erfgenamen zijn van dit koninkrijk, volgt daar uit dat aan hen ook de vergeving van zonden toebehoort.²⁴²

Het derde argument sluit hier nauw bij aan. De woorden van Christus hebben tot gevolg dat Christus de belofte van de Heilige Geest aan de jonge kinderen van de gelovigen toe-eigent.²⁴³ Aan de kinderen is niet alleen de vergeving der zonden beloofd maar ook de Heilige Geest, die het geloof werkt. Lansbergen onderstreept zijn betoog met Bijbelse voorbeelden van door Gods genade uitverkoren jonge kinderen zoals Mozes, Samuel, Jeremia en Johannes de Doper, die al op jonge leeftijd met de Heilige Geest waren vervuld.²⁴⁴ Lansbergen benadrukt de woorden uit de Catechismus die duidelijk maken dat de Heilige Geest het geloof werkt. Hieruit blijkt dat

²³⁹ Lansbergen, *Den Catechismus*, 27.74, 205. Met een verwijzing naar Genesis 17:7 stelt Lansbergen dat Petrus deze belofte ‘verstaet’. Ook zou blijken dat diegenen aan wie de belofte van het verbond gedaan is, die in het ‘Verbont ende Kercke Godts zijn’, gedoopt moeten worden (205).

²⁴⁰ Lansbergen, *Den Catechismus*, 27.74, 205. Lansbergen verwijst naar Joel 2:16.

²⁴¹ Lansbergen, *Den Catechismus*, 27.74, 206. Lansbergen verwijst naar Handelingen 16:33.

²⁴² Lansbergen, *Den Catechismus*, 27.74, 207. Dit wordt volgens Lansbergen versterkt door het getuigenis van Mattheüs (19:13) en Marcus (10:13) dat Jezus de kinderen in zijn armen genomen en gezegend heeft.

²⁴³ Lansbergen, *Den Catechismus*, 27.74, 208. Lansbergen citeert Johannes 3:5 en Handelingen 10:47.

²⁴⁴ Lansbergen, *Den Catechismus*, 27.74, 208. “Die welcke noch wanneer se jong zijn geweest/ ja van haers moeders lyve aen bestaen hebben/ met den H. Gheest vervult zijn geweest.”

alhoewel de jonge kinderen ten aensien van de daet (*énergeia*) niet en gheloooven/ als de volwassene/ datse nochtans ten aensien van de macht ofte ghenegentheyt (*dynámes*) gelooven/ ende dat van wegghen den heylighen Gheest/ den eenighen Werck-meester des gheloofs/ die in haer woont.²⁴⁵

5 Met een voorbeeld uit de natuur licht Lansbergen toe wat hij bedoelt. Net zo min als net geplante bomen, die te zijner tijd vrucht zullen dragen, gerekend mogen worden onder de onvruchtbare bomen, net zo min mogen de jonge kinderen tot het getal van de ongelovigen gerekend worden.²⁴⁶

Het vierde argument, de inlijving in de christelijke gemeente en de onderscheiding en afzondering van de ongelovige wereld, en het vijfde argument, de doop is naar het woord van Paulus in de plaats van de besnijdenis gekomen, licht Lansbergen zonder bijzonderheden kort toe. Het vierde argument is zeer profijtelijk voor de kinderen omdat zij door de doop de andere lidmaten ‘des te aengener ende weerdiger’ worden. Met het opgroeien zullen de kinderen ‘de andere nuttigheden des Doops’ toe-eigenen en de kracht van de doop leren verstaan en gevoelen.²⁴⁷

15 De twisten die de Wederdopers aangericht hebben, zijn listen van de Satan, zo stelt Lansbergen. Die is er niet alleen op uit het bewijs van Gods genade, zichtbaar in de kinderdoop, weg te nemen, maar ook de belofte die aan de kinderen wordt gedaan. Daar komen een ‘godloose ondancckaerheydt’ jegens God en een onachtzaamheid om de kinderen ‘inde vreesse Gods’ op te voeden uit voort.²⁴⁸

20 De kinderdoop verplicht de ouders om de kinderen bij het opgroeien tot ‘eenighe ernstighe vreesse Godts op te wecken’ omdat de kinderen door het ‘ghewoonelijcke teecken der aenneminghe’ tot kinderen van God aangenomen zijn, voordat ze, vanwege hun jonkheid, God als hun Vader hebben kunnen erkennen.²⁴⁹

Uit het bovenstaande blijkt een duidelijke beschrijving van de inhoud van de kinderdoop. Kinderen worden onder de gelovigen gerekend en aan hen komen de weldaden van het verbond, zoals de vergeving van zonden en de belofte van de Heilige Geest, net als de volwassenen toe.

25 **Gezag**

Net als bij de andere auteurs ontbreekt bij Lansbergen in de behandeling van vraag en antwoord 104 een verwijzing naar het vaderschap van God, hoewel Lansbergen een niet mis te verstane mening over de jeugd uit zijn tijd heeft: “De kinderen moeten dan nu neerstelijck op dit ghebodt letten/ en

²⁴⁵ Lansbergen, *Den Catechismus*, 27.74, 208.

²⁴⁶ Lansbergen, *Den Catechismus*, 27.74, 208, 209.

²⁴⁷ Lansbergen, *Den Catechismus*, 27.74, 210. Lansbergen verwijst naar Collossenzen 2:11.

²⁴⁸ Lansbergen, *Den Catechismus*, 27.74, 211.

²⁴⁹ Lansbergen, *Den Catechismus*, 27.74, 211.

dat dies te meer/ om dat in dese eeuwe by de jeucht meerder moetwillicheydt ende onghehoorsaemheydt ghespeurt wordt.”²⁵⁰

Gebed

5 Nadat Lansbergen in het eerste deel van de preek over vraag en antwoord 120 is ingegaan op de achtergrond van het gebed dat Jezus aan zijn discipelen heeft geleerd, staat hij in het tweede gedeelte stil bij de vraag waarom God met ‘onze Vader’ wordt aangesproken en waarom daaraan wordt toegevoegd ‘Die in de hemelen zij’.

10 Christus verstaat onder het woord ‘Vader’ God zelf. In tegenstelling tot wat ‘de Arianen’ zeggen, doelt Christus op de drie-enige God: de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.²⁵¹ De eerste reden waarom Christus wil dat wij de naam ‘vader’ gebruiken als wij God aanspreken, is om de eerbied op te wekken die vereist is om voor God te verschijnen. “Want soo dickwils als wy indachtich worden den name Vader/ soo menichmael moeten wy oock ghedeencken aen de eerbiedinge/ die wy onsen Hemelschen Vader schuldich zijn.”²⁵² Lansbergen maakt de vergelijking met de eer die kinderen aan hun aardse vader bewijzen, die niet alleen bestaat in ‘uyterlijke giften ende gebaer’, maar ook in
15 ware gehoorzaamheid aan hen en in het ‘goetwillich verdraghen van de castijdinghe’.²⁵³ Op dezelfde wijze zijn wij onze hemelse Vader eerbied verschuldigd, niet alleen door middel van uiterlijke zaken maar ook door Hem “gheerne en goetwillichlijc [te, EvdB] hooren/ ende ons syne Vaderlijke castijdinghe [te, EvdB] onderwerpen.”²⁵⁴

20 Vervolgens wil Christus dat wij God met de naam van ‘Vader’ aanroepen omdat Hij zo in ons het vertrouwen tot God verwekt. God moet worden aangeroepen met een vast vertrouwen van het hart, wat inhoudt dat de Vader van Christus ook ‘onze Vader’ is.²⁵⁵ Dat God ‘onze Vader’ is, bewijst Lansbergen m.b.v. de teksten Johannes 1:12 en Efeze 1:5 en 2:3 waaruit blijkt dat God ‘ons’ door Christus tot kinderen heeft aangenomen en dat wij onze gebeden in de naam van Christus moeten opdragen aan God.²⁵⁶ De inhoud van dit vertrouwen werkt Lansbergen uit bij de behandeling van de
25 woorden “dat ons Godt/ namelijk/ veel weynicher afslaan sal ‘tghene dat wy hem met rechten gheloove bidden/ dan onse Vaderen ons aertsche dinghen ontsegghen.”²⁵⁷ De liefde, vertroosting en

²⁵⁰ Lansbergen, *Den Catechismus*, 39.104, 313.

²⁵¹ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 385.

²⁵² Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 385. Lansbergen citeert Malleachi 1:6.

²⁵³ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 386.

²⁵⁴ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 386. Bij uiterlijke zaken noemt Lansbergen het ‘ontdecken’ van het hoofd en het buigen van de knieën, etc.

²⁵⁵ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 386.

²⁵⁶ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 387.

²⁵⁷ Antwoord op vraag 120 van de Heidelbergse Catechismus.

barmhartigheid van de hemelse Vader overtreft al de liefde van aardse vaders, zo stelt Lansbergen.²⁵⁸

Over de vader in de gelijkenis uit Lucas 15:11-32 schrijft hij dat Jezus daarmee te kennen geeft

5 “hoe overvloedig wy behooren te verwachten van onsen Hemelschen vader/ die op het aldervolmaeckste goedertieren is: hoewel wy seer swaerlijck teghens hem soudē moghen ghesondicht hebben/ als wy maer ons begeven tot syne barmhertigheyt.”²⁵⁹

Het is bij deze aanspraak van belang te beseffen waarom Christus aanspoort om te spreken van ‘onze Vader’. Volgens Lansbergen wil Satan laten geloven dat God wel de vader van Christus is, maar niet van mensen. De toevoeging van het woord ‘onze’ sterkt daarom het vertrouwen en Lansbergen spoort zijn hoorders tot dit vertrouwen aan: “Een yder dan die eyghene sich selven dit toe/ dat hy 10 gheensins twijfele of hy sy een kindt Godts.”²⁶⁰ Daarnaast versterkt de toevoeging van het woord ‘onze’ de onderlinge en broederlijke liefde en genegenheid tussen de gelovigen.²⁶¹

Lansbergen wijst in het bijzonder de geestelijk arme mensen op de troost van de aanhef van het gebed des Heeren. “Want dewijle Godt int gemeen een vader van ons allen is/ soo is het seker ende gewis dat hy gheen aennemer des persoons en is/ maer dat hy soo wel d’arme als de rijcke voor syne 15 kinderen erkent.”²⁶²

De toevoeging ‘Die in de hemelen zijt’ sluit Gods alomtegenwoordigheid niet uit maar leert ons dat,

20 dewijle in gheen ander deel der wereltd/ als in den Hemel de Majesteyt Gods haer klaerder openbaert/ so leert de Schrifture/ datmen hem aldaer soecken/ ende aenbidden moet/ op datse onse sinnen alsoo van alle nederige ende aertsche ghedachten afleyde/ ende opwaerts verheffe.”²⁶³

In het zoeken van God moet het gevoel worden opgeheven en alle ‘slechte/ grove/ ende vleeschelijcke’ gedachten uit het hart worden geweerd. Hoewel God onze Vader is, hij is de hemelse Vader en daardoor ‘van een oneyndige groote/ Majesteyt en uytnemendheyt’, van een onbegrijpelijk wezen, van oneindige macht en van eeuwige onsterfelijkheid.²⁶⁴ Hiervan doordrongen spoort

²⁵⁸ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 387, 388. Lansbergen citeert Psalm 103:13, Jeremia 49:15, Mattheüs 7:11 en Lucas 15:20-21.

²⁵⁹ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 388.

²⁶⁰ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 388.

²⁶¹ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 388.

²⁶² Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 389.

²⁶³ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 389.

²⁶⁴ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 389.

Lansbergen zijn hoorders aan God niet af te meten naar het menselijke verstand of zijn wil te laten schikken naar menselijke genegenheid.²⁶⁵

De toevoeging ‘Die in de hemelen zijt’ verzekert de bidder ook van de verhoring van zijn gebed. God wil niet alleen verhoren omdat Hij onze Vader is, maar kan ook verhoren omdat Hij almachtig is.²⁶⁶

- 5 Ten slotte gaat Lansbergen nog in op de troost en de plichten van de aanhef van het gebed des Heeren. Dat God wil worden aangesproken met ‘Vader’ versterkt het geloof, verplicht af te zien van alle aardse dingen (“alwaer wy vreemdelingen syn”) en wakkert het verlangen naar het vaderland aan.²⁶⁷

- 10 Lansbergen geeft een duidelijke beschrijving van de inhoud van de kinderdoop. De kinderen mogen niet onder de ongelovigen worden gerekend en aan hen komen de weldaden van het verbond, zoals de vergeving van zonden en de belofte van de Heilige Geest, net als de volwassenen toe. Daarom roept de auteur de ouders er herhaaldelijk toe op hun kinderen op te voeden in de Bijbelse leer zodat zij Hem mogen leren kennen in Wiens Naam zij gedoopt zijn. Lansbergen dringt aan op de toe-eigening van de (doop)belofte en erkenning van Gods weldaden. In de aanvechting sterkt het woord
15 ‘onze’ uit de aanspraak in het gebed des Heeren de gelovigen in het vertrouwen dat God ook hun Vader is.

²⁶⁵ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 389, 390. Lansbergen citeert Jesaja 55:8-9.

²⁶⁶ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 390. Lansbergen citeert Psalm 115:3.

²⁶⁷ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 390.

Hoofdstuk 6 Willem Teellinck

Met de predikant Willem Teellinck (1579-1629) komen we bij de *Nadere Reformatie*, de zeventiende- en achttiende-eeuwse reformatiebeweging binnen de Nederlandse Gereformeerde Kerk. Teellinck was predikant in Zeeland, te Haamstede en Burgh (1606-1613) en Middelburg (1613-1629).

- 5 Teellinck wordt wel de ‘vader van de *Nadere Reformatie*’ genoemd, omdat hij in de zeventiende eeuw in Nederland een van de eerste predikanten was die, beïnvloed door het Engelse Puritanisme²⁶⁸, zich inzette voor een voortgaande reformatie in het private en publieke leven. Zijn houding ten opzichte van de zestiende-eeuwse Reformatie was tweeslachtig: naast waardering had hij kritiek. Volgens hem ging de Reformatie ten onder en was een vervolg nodig. Doordat de
- 10 Reformatoren de rechtvaardiging benadrukten, schoten zij tekort in het spreken over het leven in goede werken, heiligheid en godzaligheid.²⁶⁹ In het streven naar heiligheid leverde Teellinck met zijn publicaties een grote bijdrage, onder meer met zijn tot in de achttiende eeuw invloedrijke boek *Noodwendig Vertoogh* (1627).²⁷⁰

- 15 Teellinck baseerde zijn streven naar heiligheid op de gereformeerde leer, die hij uiteenzet in het *Huys-boeck, ofte eenvoudighe verclaringhe ende toe-eygheninghe, van de voornaemste vraeghstucken des Nederlandtschen Christelijcken Catechismi*, dat voor het eerst verscheen in 1618.²⁷¹ Volgens zijn zoon Maximiliaen in het voorwoord van de tweede druk van het *Huys-boeck* stelt Teellinck de fundamenten van de Christelijke religie ‘seer claar en bondich’ voor en leert hij hoe deze kennis moet toegepast worden, “om niet alleen wetters maer daders des woorts te zijn; om volgens

²⁶⁸ Teellinck studeerde gedurende zeven jaren Rechten op Franse, Engelse en Schotse universiteiten. Tijdens zijn verblijf in Engeland ging hij niet alleen in ondertrouw met de Engelse Martha Grijs van Darby, maar verkeerde hij ook in Puriteinse kringen rond Banbury. Hij beleefde een ‘ingrijpende bekering’ en werd voor de puriteinse idealen en praktijken ingewonnen aldus W.J. op’t Hof, *Willem Teellinck. Leven, geschriften en invloed*, 2008, 74, 75. Deze invloed blijkt ook uit Teellincks vertalingen en uitgaven van puriteinse geschriften, zoals van William Perkins (1558-1602), *Een dialogue, oft t’samen-sprekinghe vanden staet van een christen mensche* (Middelburg, 1607) en van Willem Whately (1583-1639), *Corte Verhandelinghe van de voornaemste Christelicke oeffeninghen* (Middelburg, 1609).

²⁶⁹ K. Exalto, ‘Willem Teellinck (1579-1629)’, in: T. Bienen (e.a.), *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaemste vertegenwoordigers*, 1986, 32, 33.

²⁷⁰ C. Graafland, ‘Kernen en contouren van de Nadere Reformatie’, in: T. Bienen (e.a.), *De Nadere Reformatie*, 349. De volledige titel is *Noodwendigh vertoogh, aengande den tegenwoordigen bedroefden staet, van Gods volck; waer-inne getrouwelijck aenghewesen wort; in wat swaricheyt ende vervallinghe wy ghecomen zijn, in wat perijckel wy noch staen, met de noodighe remedien, om ons verderf te verhoeden. Hier is by ghevoeght een corte verclaringhe, van des autheurs ghevoelen, over het stuck vanden sabbath*, Middelburg, 1627.

²⁷¹ Volgens W.J. op ’t Hof is bij Teellinck de gereformeerde leer het middel waardoor het doel, de levensheiliging, wordt bereikt. “De leer heeft weinig tot geen waarde op zichzelf. Welbeschouwd gaat zij bij Teellinck grotendeels op in haar functionaliteit.” In: W.J. op ’t Hof, *De theologische opvattingen van Willem Teellinck*, 2011, 28.

die kennisse te wandelen op den wech die ten leven leydt.”²⁷² In deze woorden vinden we een van de belangrijkste motieven van Teellincks werk, de heiliging van het leven. De wijze waarop hij de stof in het *Huys-boeck* bespreekt legt er volgens W.J. op 't Hof “helder getuigenis van af dat hij allesbehalve leerstellig geïnteresseerd is.”²⁷³

- 5 Teellinck behandelt in zijn *Huys-boeck* het *Kort Begrip* (1611) van zijn Middelburgse collega Herman Fauckelius (ca. 1560-1625).²⁷⁴ Op verzoek van de Middelburgse kerkenraad had Fauckel dit uittreksel van de Heidelbergse Catechismus uitgegeven en het werd door de Synode van Dordrecht (1618-1619) aanbevolen voor het gebruik in de catechese.²⁷⁵ Teellinck stelde zijn verklaring van het Kort Begrip op met het oog op de gezinscatechese, daarom draagt hij het op aan de christelijke
- 10 gezinshoofden te Middelburg.²⁷⁶ De huisgodsdienst vond hij erg belangrijk, wat onder meer blijkt in de concrete voorschriften die hij meegaf aan de gezinshoofden.²⁷⁷

Tegen deze achtergrond kunnen we het *Huys-boeck* lezen. Het bevat achtereenvolgens de vraag, het antwoord met uitgeschreven bewijsteksten, een verklaring en een toepassing. Als gevolg van de opzet van het *Kort Begrip* ontbreken een aantal vragen en antwoorden uit de Heidelbergse

15 Catechismus en zijn andere beknopter weergegeven. Het Vaderschap van God komt aan de orde in het gedeelte over God de Vader en het geloof in zijn voorzienig handelen, bij de kinderdoop en in het gedeelte over het gebed des Heeren. In een vergelijking in de onderstaande tabel worden de overeenkomsten en verschillen duidelijk.

²⁷² Maximiliaen Teellinck, ‘Voorwoord op de tweede druk’, in: W. Teellinck, *Huys-boeck, ofte eenvoudighe verclaringhe ende toe-eygheninghe, van de voornaemste vraegh-stucken des Nederlandtschen Christelijcken Catechismi*, Middelburg, 1639.

²⁷³ Op 't Hof, *Theologische opvattingen*, 19. Volgens Op 't Hof heeft de primair piëtistische insteek van Teellinck allerlei onlogische aspecten en inconsequenties in zijn theologische gedachtegangen tot gevolg (205).

²⁷⁴ A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, deel 6, 45.

²⁷⁵ Zie de bijdrages van T.M. Hofman, ‘Kerkelijke erkenning’, 183-186 en van M. Golverdingen, ‘De Catechismus in het kerkelijk onderwijs’, 235, 236 in: W. van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*.

²⁷⁶ Op 't Hof, *Willem Teellinck*, 180-184, 229.

²⁷⁷ Op 't Hof, *Theologische opvattingen*, 160, 163-166. Op 't Hof noemt onder meer dagelijks gebed, preekbesprekingen en catechetisch onderricht. Met gezinshoofden bedoelt Teellinck de huisvaders (164, 165).

Catechismus	Kort Begrip	Tekst Kort Begrip
Vraag 1	Ontbreekt	
Vraag 26	Vraag 37	Wat ghelooft ghy met dese woorden: Ick geloove in God/ den Vader/ den almachtighen Schepper des Hemels ende der Aerden? Dat d'eeuwighe Vader onses Heeren Jesu Christi/ die Hemel ende Aerde uyt niet gheschapen heeft/ ende noch door sijn voorsichticheyt onderhoudt/ om sijns Soons Christi wille mijn God ende mijn Vader zy.
Vraag 27	Ontbreekt	
Vraag 28	Ontbreekt	
Vraag 33	Ontbreekt	
Vraag 74	Vraag 56	Salmen oock de jonghe kinderen Doopen? Ja: want sy also wel als de volwassene in't verbont Gods/ ende in sijne Ghemeynte begrepen zijn.
Vraag 104	Ontbreekt	
Vraag 120	Ontbreekt	
Vraag 121	Ontbreekt	
	Vraag 73	Hoe luydt dat Ghebedt? Onse Vader/ die in de hemelen zijt: Uwen name werde gheheylicht. Uwe rijcke come. Uwen wille gheschiede op de aerden ghelijck in den hemel. Onse dagelijksche broot gheeft ons huyden. Ende vergheeft ons onse schulden/ ghelijck wy oock onse schuldenaren vergheven. Ende leydt ons niet in versoekinghe: maer verlost ons van den boosen: Want uwe is het rijcke/ ende de macht/ ende de heerlijkheyt inder eeuwicheydt/ Amen.
	Vraag 74	Wat begheert ghy van God/ in desen gantschen ghebede? Ten eersten/ dat al wat dient tot Gods eere/ gevordert werde; daerenteghen gheweert/ dat de selve verhindert/ ofte sijnen wille weder-staet. Ten anderen/ dat hy my met alle nootdruft/ na den lichame versorge; ende nae de ziele my beware van allen quade/ welcke my/ aen mijn ziele salicheydt/ soude moghen schadelijck zijn.

Verklaring

In zijn behandeling van de vraag over God de Vader besteedt Teellinck de meeste aandacht aan Gods werk van schepping en onderhouding. Nadat hij heeft aangegeven dat het gaat over de eeuwige Vader van Jezus Christus, de eerste persoon in de Drie-eenheid, staat Teellinck uitgebreid (38 pagina's) stil bij God als de Schepper en Onderhouder van het leven. Vervolgens geeft hij in twee

pagina's weer wat het inhoudt te vertrouwen dat de almachtige Schepper mijn God en Vader is en op welke grond dit vertrouwen van 'arme, zondige mensen' is gebaseerd.²⁷⁸

Wat betreft het eerste, het geloof dat God mijn Vader is, schrijft Teellinck dat dit niets anders is dan op de goede grond van Gods Woord

5 sich selven te versekeren dat al wat de Heere Godt is/ ende vermach/ dat hy dat alles is ende vermach/ my ten goede ende ter salicheyt; als zijnde vriendelijcken tot my genegen/ ghelijck een goedertierene vader tot sijn kindt/ dat hy liefheeft/ naevolghens de belofte des Verbondts der ghenade.²⁷⁹

10 Hoewel Teellinck in de behandeling van God als Schepper en Onderhouder het vaderschap van God onbesproken heeft gelaten, plaatst hij de schepping en onderhouding van de wereld op deze plaats alsnog in dit perspectief.²⁸⁰ Ook in de toepassing zegt Teellinck dat God de aarde geschapen heeft en nu door Zijn macht en wijsheid onderhoudt en regeert "ten goede van sijn kinderen."²⁸¹

15 Teellinck verwijst naar twee teksten uit Jeremia om te laten zien hoe Gods vaderschap gegrond is op de belofte van het Verbond der genade, "waarin God de Heere belooft dat hij onze God wil zijn en dat wij zijn volk zijn (Jeremia 31:33) en dat wij hem zullen heeten: lieve Vader (Jeremia 3:19)."²⁸²

20 Teellinck vult de inhoud van Gods vaderschap verder in met behulp van Jezus' gelijkenis over de verloren zoon uit Lucas 15. Zoals de vader uit deze gelijkenis tot zijn zoon sprak, zo spreekt God, als Hij onze genadige God en Vader werd, tot ons: "Kindt (seydt hy) ghy zijt altijts met my, ende al dat mijne is, is uwe."²⁸³ Gods mogendheid, wijsheid, trouw, rechtvaardigheid, genade en barmhartigheid, kortom, al Gods eigenschappen gedijen de gelovige ten goede. Hierin is het heil, het geluk en de zaligheid van de mens gelegen.²⁸⁴

De vraag is vervolgens op welke grond de mens kan vertrouwen dat God zijn Vader is. Want Teellinck is zich bewust van de 'arme en ellendige' toestand van de mens. Van nature zijn ook de gelovige kinderen Gods 'kinderen des duivels'. Vanwege deze toestand vraagt Teellinck zich af "met wat

²⁷⁸ Teellinck, *Huys-boeck*, 189.

²⁷⁹ Teellinck, *Huys-boeck*, 189.

²⁸⁰ Teellinck, *Huys-boeck*, 189.

²⁸¹ Teellinck, *Huys-boeck*, 202.

²⁸² Teellinck, *Huys-boeck*, 189.

²⁸³ Teellinck, *Huys-boeck*, 189.

²⁸⁴ Teellinck, *Huys-boeck*, 190.

bescheet segge ick/ de sondige mensche desen rechtveerdighen Godt/ noemen can zijnen ghenadighen Godt/ ende goedertierenen Vader?²⁸⁵ Het antwoord luidt:

5 “Alleene die ghene/ welcke daer den Heere Jesum Christum/ d’eenick-geboren van den Vader/ door den waren gheloove aen-ghenomen hebben; connen den warachtighen God/ haren genadighen Godt ende Vader noemen.”²⁸⁶

Met de nadruk die Teellinck op het geloof legt, valt een terugkerend thema uit zijn oeuvre te herkennen: de oproep tot zelfonderzoek. Ook in de toepassing van de preek over God de Vader, is de oproep tot zelfonderzoek prominent aanwezig.

10 Soo dan beminde Christenen/ ondersoeckt u selven wel neerstelijck/ ofte ghy oock in dit gheloove zijt; beproeft u selven ter deghe wel/ niet alleene ofte ghy desen artijckel eenigher mate verstaet/ ende oock voor waerachtich houdt/ maer noch daer-en-boven ofte ghy de selve/ uwe ziele/ tot uwen troost/ soo toe-eygenen cont/ dat ghy die gheloovende/ oock vertrout/ dat God/ de Vader/ d’almachtighe Schepper des hemels ende der aerden/ waerlijckr uwe ghenadighe Godt/ ende goedertierene Vader zy.²⁸⁷

15 Hij reikt daarbij criteria aan: het gaat er niet om of men dit artikel ‘eniger mate verstaat’, maar of men dit ook kan toe-eigenen, of men de kracht ervan gevoelt in het hart, of dit ertoe leidt dat men God dient en gehoorzaamt. Daarentegen waarschuwt Teellinck tegen de ‘onbesuisdheid’ en ‘verdoemelijke slordigheid’ van veel mensen die dit artikel wel belijden maar niet recht verstaan en zonder God in de wereld leven.²⁸⁸

20 In de toepassing spoort Teellinck zijn gemeente aan de grootheid van Gods schepping te overdenken. Door in te zien hoe God zich manifesteert in de schepping en onderhouding van het leven, kan men leren zijn genoeg in God alleen te zoeken.²⁸⁹ Deze manier van betogen past Teellinck echter niet toe op het vaderschap van God. Hij zegt daar alleen nog iets over in een opdracht aan ‘de beminde christenen’. Omdat zij hebben ondervonden hoe barmhartig God is, moeten zij ook barmhartigheid
25 tegen hun naaste oefenen, naar het voorbeeld van hun hemelse Vader.

²⁸⁵ Teellinck, *Huys-boeck*, 190.

²⁸⁶ Teellinck, *Huys-boeck*, 191.

²⁸⁷ Teellinck, *Huys-boeck*, 192.

²⁸⁸ Teellinck, *Huys-boeck*, 192.

²⁸⁹ Teellinck, *Huys-boeck*, 193.

“En so sult gij tot uwen eewighen troost/ comen te smaken/ hoe barmhertich dat de Heere is/ oeffent oock barmherticheijt tegen uwen naesten; ende als lieve kinderen/ gelijk uwe hemelschen Vader barmhertich is/ soo weest ghij het oock.”²⁹⁰

Kinderdoop

5 Het grootste gedeelte van de behandeling van de vraag of men kinderen moet dopen, bestaat uit een uiteenzetting van argumenten en het weerleggen van enkele tegenwerpingen van ‘de Wederdopers’. Geconfronteerd met de dwaling van ‘eenighe onder den naem-dragenden Christenen’ stelt Teellinck dat ook de kinderen gedoopt behoren te worden omdat zij, net als de volwassenen, in het verbond van God en in zijn gemeente zijn.²⁹¹ Nadat hij stelt dat het alleen de kinderen van de ‘Christ-
10 gheloovige/ der bont-genooten Gods’ betreft, verwijst Teellinck naar het verbond dat God met Abraham gemaakt heeft, zoals beschreven in Genesis 17. Omdat Abraham in Romeinen 4:16-17 de vader van alle gelovigen wordt genoemd, wordt het verbond bevestigd aan de volwassen gelovigen en hun ‘onmondige kinderen’.²⁹² Ook doet Teellinck een beroep op Paulus’ woorden in Kolossenzen 2:11-12 die stelt dat de doop in plaats van de besnijdenis is gekomen en dat daarom de kinderen ook
15 tot het verbond behoren en gedoopt moeten worden.²⁹³

Aan deze argumenten uit het *Kort Begrip* voegt Teellinck een argument toe. Op grond van Handelingen 10:47 mag volgens hem de waterdoop bediend worden aan een ieder van wie aangenomen kan worden dat hij de Heilige Geest ontvangen heeft. Omdat ook de kinderen Christus toekomen, zoals Teellinck aanneemt²⁹⁴, hebben zij op grond van Romeinen 8:9 de Geest van Christus,
20 zijn zij door de Geest Gods wedergeboren en zijn zij de Doop van de Heilige Geest deelachtig. Daarom mag hen de waterdoop niet worden onthouden.²⁹⁵

Teellinck baseert de kinderdoop niet op één Bijbeltekst. Hoewel de Bijbel geen uitdrukkelijk bevel bevat om kinderen te dopen, sluit dit de Bijbelse onderbouwing van de kinderdoop niet uit. Jezus’ uitnodiging van de kinderen en de woorden en praktijk van de Apostelen vormen voor Teellinck
25 genoeg argumenten voor de kinderdoop.²⁹⁶

²⁹⁰ Teellinck, *Huys-boeck*, 197.

²⁹¹ Teellinck, *Huys-boeck*, 471. Teellinck bedoelt de ‘Wederdopers’ (*a.w.*, 472, 527)

²⁹² Teellinck, *Huys-boeck*, 471.

²⁹³ Teellinck, *Huys-boeck*, 481.

²⁹⁴ Teellinck, *Huys-boeck*, 511. Teellinck verwijst naar Mattheüs 19:9, 1 Korinthe 15:23 en Openbaring 20:12.

²⁹⁵ Teellinck, *Huys-boeck*, 511.

²⁹⁶ Teellinck, *Huys-boeck*, 484. Teellinck beroept zich op de woorden van Petrus (Handelingen 2:38-39) en de doop van de stokbewaarder en Lydia in Filippi (Handelingen 16:15, 33).

Letten we op de inhoud van de doop, dan zien we dat Teellinck tegenover de Wederdopers de nadruk legt op Gods genade tegenover de menselijke keuze. De doop is niet bedoeld voor de christen om daarmee te ‘betuygen’ dat hij zich aan de dienst van God heeft overgegeven,

5 maer op dat God de Heere soude betuygen aen de Christenen/ die sich tot sijnen dienst over-
gheven/ dat hy wil hare/ ende harer kinderen genadige God/ ende Vader wesen/ na luydt
des verbondts der ghenade/ daer van den heylighen Doop een zeghel is/ om te bezeghelen
d’af-wassinghe/ ende verghevinghe der sonden/ door den geest/ ende bloede Christi.²⁹⁷

Ook laat de doop aan de dopeling zien “dat God de Heere hem uyt grooter genade/ ende barmherticheyt/ in-laet in zijn verbont/ ende in zijn Ghemeynte.”²⁹⁸ Aan de dopeling wordt de
10 genade van God verzegelt die Hij om Christus’ wil heeft beloofd in het verbond der genade.²⁹⁹ Hieruit
blijkt dat het verbond rust op Gods genade. Het onvaste geloof en de onvolkomen bekering staan
daaraan niet in de weg.³⁰⁰ Teellinck spreekt ook van een groot voordeel dat door de doop aan de
kinderen wordt gegeven, doelend op hun afzondering van de wereld en inlijving in de christelijke
gemeente.³⁰¹ Aan de kinderen komt het koninkrijk der hemelen toe en zij zijn God ‘op een bysondere
15 wijze toe-ghe-eyghent’.³⁰² Naar aanleiding van de geschiedenis van de stokbewaarder zegt Teellinck
dat Paulus de “salicheyt/ den geheelen huys toe-seyt/ op het geloove des huys-vaders.”³⁰³ De
kinderen zijn uit ‘vlesch’ geboren en zijn van nature ‘vlesch’. Daarom moeten zij wedergeboren
worden, zoals door de doop ‘beduyt’ wordt, willen zij in het koninkrijk Gods ingaan.

Maer nu de kinderkens die sullen ten Coninck-rijcke Gods ingaen/ Matth. 19.14 soo zijn sy
20 dan door den geest Gods weder-geboren/ so hebben sy dan waerlijcke den Doop des H.
Geestes, ende derhalven soo en machmen hun oock den Doop des waters niet weeren/ Act.
10.47. want oock de vernieuwinge des geestes/ ende het badt der weder-gheboorte/ welcke
is den Christelijcken Doop/ die gaen t’samen/ soo ons den Apostel leert/ Titus 3:5, 1
Johannes 5:8. (...) Soo en machmen dan den Doop des geestes/ des waters/ en des bloedts
25 niet scheyden.³⁰⁴

²⁹⁷ Teellinck, *Huys-boeck*, 481.

²⁹⁸ Teellinck, *Huys-boeck*, 481.

²⁹⁹ Teellinck, *Huys-boeck*, 482.

³⁰⁰ Teellinck, *Huys-boeck*, 482, 483.

³⁰¹ Teellinck, *Huys-boeck*, 484. Teellinck schrijft dat de kinderen door het waterbad van de Doop gereinigd worden, “soo veel d’uytterlijcke middel aen-gaet” (*a.w.*, 487).

³⁰² Teellinck, *Huys-boeck*, 489, 491.

³⁰³ Teellinck, *Huys-boeck*, 503.

³⁰⁴ Teellinck, *Huys-boeck*, 512.

Kortom, volgens Teellinck worden de kinderen door de doop in het verbond van God ingelijfd en zijn zij kinderen van God. Hij veronderstelt dat deze kinderen wedergeboren (levend gemaakt) zijn.³⁰⁵ Anderzijds is de doop niet voldoende en worden wedergeboorte (levensheiliging) en bekering gevraagd. Teellinck vat wedergeboorte met name op als een proces van vernieuwing.³⁰⁶

5 Uit het onderzoek van W.J. op 't Hof blijkt dat Teellinck op het punt van de kinderdoop inconsequent is in zijn theologische opvattingen. In verschillende geschriften spreekt hij zichzelf tegen. Volgens Op 't Hof doopt Teellinck de kinderen enerzijds omdat zij deel hebben aan de Heilige Geest maar anderzijds beschouwt hij de meeste gedoopte kinderen niet als echte kinderen van God. Op de vraag hoe beiden zich tot elkaar verhouden, geeft Teellinck geen antwoord.³⁰⁷ Dat Teellinck volhoudt dat
10 de genade van God aan de kinderen wordt beloofd, vormt "het uitgangspunt en de aanleiding om met alle ernst aan te dringen op een doorleven van de leer en een Gode welbehagelijke levenswandel."³⁰⁸

Gebed

In de verklaring van het 'gebed des Heeren' schrijft Teellinck dat dit gebed een kort begrip van alle
15 rechtzinnige gebeden der kinderen Gods en een patroon en voorbeeld ('exemplaar') is waarnaar ('neffens') wij onze gebeden moeten schikken.³⁰⁹ Hiertoe spoort hij de gemeente dan ook aan. Wie daarmee een uitvoerige behandeling van het gebed verwacht, komt bedrogen uit. In een paar zinnen verklaart Teellinck het gebed omdat de woorden en de manier van spreken moeilijk zijn te begrijpen.³¹⁰ Teellinck verwondert zich er over dat zondige mensen God 'onze Vader' mogen
20 noemen.

Waer op immers toch ter dege wel dient gelet/ te meer/ want ooc waerlijcken selve de woorden/ ende de maniere van spreken des ghebedts/ al swaer zijn om te verstaen: als met wat bescheet wy den grooten Godt des hemels/ den Coninc der Coningen/ onsen Vader connen noemen/ daer wy toch te male so arme sondige en ellendige menschen zijn.³¹¹

³⁰⁵ Op 't Hof, *Theologische opvattingen*, 88.

³⁰⁶ Op 't Hof, *Theologische opvattingen*, 105. Teellinck heeft het hier enerzijds over de wedergeboorte 'in engere zin' en anderzijds over de wedergeboorte 'in ruimere zin'. Met het eerste wordt het (absolute) begin van het geestelijk leven, de geboorte uit God bedoeld; met het tweede het proces van vernieuwing. K. van der Zwaag, *Afwachten of verwachten? De toe-eigening des heils in historisch en theologisch perspectief*, 2003, 225.

³⁰⁷ Op 't Hof, *Theologische opvattingen*, 205.

³⁰⁸ Op 't Hof, *Theologische opvattingen*, 89.

³⁰⁹ Teellinck, *Huys-boeck*, 677, 678.

³¹⁰ Teellinck, *Huys-boeck*, 677.

³¹¹ Teellinck, *Huys-boeck*, 677.

De toevoeging 'die in de hemelen is' laat volgens Teellinck een tegenstelling met onze aardse vaders zien.³¹² In de toepassing spreekt Teellinck zijn hoorders direct aan. Naast een waarschuwing tegen het 'smakeloos' gebruik van velen³¹³, spoort hij de door hem 'zeer beminde christenen' aan om zich niet te laten verleiden door de begeerlijkheid van aardse dingen,

5 maer liever hout dat voor seker/ en ghewis/ dat uwen hemelschen Vader best weet/ wat u best is; ende leert u tevreden stellen met dat bescheijden deel/ dat uwen hemelschen Vader/ die over u wil zorgen als over zijn kindt/ u ghelieft te gheven/ ende u te deijlen.³¹⁴

De gelovigen behoeven geenszins te twijfelen aan de goedertierenheid van hun getrouwe schepper die hen het lichaam en de ziel heeft gegeven en hen ook beide naar ziel en lichaam zal verzorgen.³¹⁵

10 Teellinck is terughoudend in het spreken over God als Vader. Hij besteedt veel meer woorden aan de behandeling van God als Schepper. Dit is deels een gevolg van de beknoptheid van het *Kort Begrip*, waarin minder aandacht is voor God als Vader, maar we zien het terug bij andere zeventiende-eeuwse predikanten.

Teellincks spreken over God als Vader wordt gestempeld door verwondering. Teellinck is verwonderd dat 'arme, ellendige en zondige mensen' God 'Vader' mogen noemen. Hij verwijst daarvoor onder meer naar Jezus' gelijkenis van de verloren zoon uit Lucas 15. Hij beseft dat ook de kinderen van God 'van nature' kinderen 'des toorns' zijn. Mede daarom roept hij op tot zelfonderzoek, een van de belangrijkste thema's in zijn preken. Volgens T. Brienens is deze brede en uitgewerkte applicatie (toepassing) iets 'zeer eigens' en 'uniek' voor de *Nadere Reformatie* en niet terug te vinden bij andere predikers uit deze periode. Tot de toepassing behoorde het aandringen op een hartelijk, persoonlijk en gevoelig kennen van de gemeenschap met Christus maar ook de oproep tot zelfonderzoek.³¹⁶ Hij benoemt en classificeert daarbij groepen mensen die zich onder zijn gehoor bevinden, maar doet dit niet scherp of systematisch. Uit Brienens analyse van Teellincks preken blijkt dat bij hem de classificatiemethode 'enige vorm' aanneemt, hoewel "primitief zonder geordend en doordacht schema."³¹⁷

15
20
25

Hieraan is in de tweede plaats verbonden het streven naar heiligmaking, het centrale thema in het oeuvre van Teellinck. Doordat hij werd geconfronteerd met mensen die wel de gereformeerde leer

³¹² Teellinck, *Huys-boeck*, 681.

³¹³ Teellinck, *Huys-boeck*, 680.

³¹⁴ Teellinck, *Huys-boeck*, 684, 685.

³¹⁵ Teellinck, *Huys-boeck*, 685.

³¹⁶ T. Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassificatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie*, 1974, 52, 71.

³¹⁷ Brienens, *Prediking van de Nadere Reformatie*, 100, 101.

aanhingen maar geen gereformeerd leven leidden, lag daar de spits van zijn prediking. Dit heeft tot gevolg dat hij niet alle kinderen doopt, maar alleen die kinderen die tenminste één gelovige ouder hebben. Hij gaat ervan uit dat de meeste christenen zichzelf bedriegen en zich op valse gronden Gods genade inbeelden. Daarom is zelfonderzoek een belangrijke dimensie van de heiligmaking.³¹⁸

- 5 Evenals andere predikanten in de zeventiende eeuw, had Teellinck te maken met de ‘Wederdopers’ die de kinderdoop loochenden.³¹⁹ Hij voegt een nieuw argument toe aan de gangbare gereformeerde argumenten om de kinderdoop vanuit de Schrift te verdedigen. Volgens Teellinck worden de kinderen door de doop in het verbond van God ingelijfd en zijn zij kinderen van God. Hij veronderstelt dat deze kinderen wedergeboren (levend gemaakt) zijn. Anderzijds is de doop niet
- 10 voldoende en worden wedergeboorte (levensheiliging) en bekering gevraagd. Daarom roept Teellinck herhaaldelijk op tot zelfonderzoek.

³¹⁸ Op 't Hof, *Theologische opvattingen*, 128.

³¹⁹ Herman Fauckel, een collega-predikant in Middelburg, publiceerde een geschrift tegen de Wederdopers onder de titel *Babel, dat is verwerringhe der weder-doooperen onder malkanderen, over meest alle de stucken der christelicke leere. Met een kort verhael van den oorspronck, verbreydinge, menigerley verdeelingen ende scheuringhe derzelven van malkanderen. Uyt versceyden hare geschriften vergadert ende 't zamenghebracht*, Middelburg, 1621. Hierin stelt hij de levensheiliging van de Wederdopers tot een voorbeeld maar verwerpt hij hun leer.

Hoofdstuk 7 Cornelis Poudroyen

Cornelis Poudroyen (?-1662) heeft in 1653 een catechismusverklaring uitgegeven met de titel *Catechisatie, dat is, een grondige ende eenvoudige onderwijsinge over de leere der christelicken catechisme: bestaende in vragen en antwoorden. Tot dienst van dengen en die haer in de catechisatien hier te lande gebruyckelik, willen oefenen*. Er volgden nog drie herdrukken in 1655 (Utrecht), 1659 (Amsterdam) en 1662 (Dordrecht).³²⁰ Volgens de negentiende-eeuwse predikant en hoogleraar J.I. Doedes (1817-1878) “leren we uit deze verklaring de oud-gereformeerde leerwijze uit de zeventiende eeuw, gelijk Gisbertus Voetius haar goedkeurde, zeer goed kennen.”³²¹

Uit het voorwoord van Poudroyen blijkt dat hij deze verklaring heeft ‘opgeteeckent ende uytgegeven’ uit de ‘Catechisatien’ van Gijsbertus Voetius (1589-1679). Waar vragen bij Voetius destijds onbeantwoord bleven, heeft Poudroyen deze ‘naer eysch van saken vermeerderd’.³²² Dat roept de vraag op wat in deze catechismusverklaring de verhouding is tussen het aandeel van Voetius en het aandeel van Poudroyen. In een kort voorwoord van één bladzijde schrijft Voetius dat hij het hele werk grondig heeft nagekeken, “selfs tot de minste vooerden ende manieren van spreken toe.” Hij vertrouwt er dan ook op dat de verklaring niet in strijd is met de Schrift en de ‘gemeyne Leere onser kercken’.³²³ Het is niet mogelijk om na te gaan welk aandeel afkomstig is van Voetius en welk aandeel van Poudroyen. In deze scriptie wordt uitgegaan van de catechismusverklaring van Poudroyen, tenslotte heeft hij de uitgave verzorgd, maar zal daarbij ook Voetius betrokken worden.³²⁴

In zijn voorwoord, een brief gericht aan collega-predikanten, onderstreept Poudroyen het belang van catechese aan de kinderen en wijst hij op de Bijbelse praktijk van de catechese.

“Want nadien Godt niet alleen een Godt is van de volwassene/ maer oock der kinderen ende jonge jeught. Gen.17.7. Soo is’t, dat de geloovigen opt en opt haer best hebben gedaen/ om de jonge jeught wel in te scherpen de leere der saligheydt.”³²⁵

³²⁰ F.S. Knipscheer, *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek (NNBW)*, deel 10, 757.

³²¹ Geciteerd in: Van der Aa (e.a.), *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, deel 15, 451. Volgens Van der Aa was deze *Catechisatie* ‘zeer berucht’ en strekt het “ten bewijze van den lagen trap, waarop toen het godsdienstig onderwijs stond. Hij werpt o.a. de vraag op: of men op vastenavond pannekoeken mag bakken?” (451); Vgl. J. Herderscheë, *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek (NNBW)*, deel 2, 398.

³²² Cornelis Poudroyen, ‘Aen de Eerwaerde/ Godtvruchtige/ Voorsienige/ hoogh-geleerde/ Herders ende Leeraers der Gereformeerde kercken Jesu Christi/ begrepen onder de Christelicke Synoden van Zuyt- ende Noort Hollandt’, in: Cornelis Poudroyen, *Catechisatie, dat is, een grondige ende eenvoudige onderwijsinge over de leere der christelicken catechisme: bestaende in vragen en antwoorden. Tot dienst van dengen en die haer in de catechisatien hier te lande gebruyckelik, willen oefenen*, 1653, 4*.

³²³ Gijsbertus Voetius, ‘Aen den Christelicken leser’, in: Poudroyen, *Catechisatie*.

³²⁴ Volgens W.J. op ’t Hof kan de catechismusverklaring van Poudroyen de Catechisatie van Voetius worden genoemd, Op ’t Hof, ‘Prediking en catechese’, in: Van ’t Spijker (e.a.), *Troostboek*, 244.

³²⁵ Poudroyen, ‘Aen de Eerwaerde’, in: Poudroyen, *Catechisatie*, 2*.

Omdat Poudroyen verderop verschillende redenen noemt waarom de jeugd moet worden onderwezen³²⁶, kan worden geconcludeerd dat de verklaring is bestemd voor de catechese aan kinderen. Dit blijkt ook uit de gehanteerde vraag- en antwoordstructuur. Poudroyen gebruikt net als Voetius de letters A, B, C en D om de moeilijkheidsgraad van de vragen aan te geven. A en B zijn voor de minst geoefende leerlingen, C en D voor de kinderen die 'tot meerder verstant ende kennisse zijn gekome'.³²⁷

Vervolgens richt Poudroyen zich in een tweede voorwoord tot de christelijke jeugd.³²⁸ Hij wijst hen erop dat maar weinig mensen zich bekommeren om hun ziel, terwijl velen de wereld liefhebben. Poudroyen spoort de jeugd aan om door middel van vier middelen kennis van God te ontvangen: het gebed om de Heilige Geest, de hoogachting en het zoeken van Gods zaken, de oefening in (het aanhoren en lezen van) Gods woord en, een van de voornaamste middelen, het 'vlijtigh oeffene in de Catechisatie'.³²⁹

Nadat Poudroyen in 67 pagina's stil staat bij de theologie, de christelijke religie, de Schriftleer en het ontstaan en gebruik van de Heidelbergse Catechismus, begint hij aan de behandeling van de vragen van de Catechismus. Bij de behandeling van de eerste vraag en het antwoord laat hij het vaderschap van God buiten beschouwing.

Voorzienigheid

In de behandeling van het apostolische vraag en antwoord 26 stelt Poudroyen de vraag of men Christus 'Vader' mag noemen. Het antwoord is: "ja, ten aensien van de creaturen."³³⁰ Vervolgens schrijft Poudroyen dat wanneer het 'onze Vader' gebeden wordt, daar de Vader, de Zoon en de Heilige Geest onder verstaan wordt. Hij stelt dat de eerste persoon in de drie-eenheid, God de Vader, op twee manieren vader wordt genoemd: "ten aensien van de creaturen/ ende ten aensien van de tweede Goddelicke persoon", Christus.³³¹ Het is opvallend dat Poudroyen vervolgens uitgebreid aandacht besteedt aan de schepping en de zondeval van de mensen (288-294) en van de engelen en duivelen (295-303).

³²⁶ Poudroyen, 'Aen de Eerwaerde', in: Poudroyen, *Catechisatie*, 3*, 4*.

³²⁷ Poudroyen, 'Aen de Eerwaerde', in: Poudroyen, *Catechisatie*, 4*, 5*. Poudroyen verwijst expliciet naar de voorreden van Voetius in het boekje met vragen over de Catechismus. Hij doelt op Cornelis Poudroyen, *Vraegen over DEN CATECHISMUS. Seer dienstich tot duydelyck ondersoeck, ende onderwysinge van den Eenvoudigen; Op-gheteekent ende vergadert uyt de Catechizatie van Gisbertus Voetius dienaar des woordts ende Professor der Theologie tot VTRECHT*, Utrecht, Willemsz. Snellaert, 1646.

³²⁸ Poudroyen, 'Aen de Christelicke jeught deser Nederlanden, die haer in de Catechisatie begeren te oeffenen', in: Poudroyen, *Catechisatie*.

³²⁹ Poudroyen, 'Aen de Christelicke jeught', in: Poudroyen, *Catechisatie*.

³³⁰ Poudroyen, *Catechisatie*, zondag 9, vraag 26 (hierna: 9.26), 287.

³³¹ Poudroyen, *Catechisatie*, 9.26, 287, 288.

Terwijl Poudroyen zich bij de behandeling van vraag en antwoord 27 concentreert op Gods voorzienigheid en regering, de verhouding tussen Gods wil en de menselijke wil en het kwaad in de wereld, stelt hij bij de behandeling van vraag en antwoord 28 dat de leer van de schepping en Gods voorzienigheid noodzakelijk is voor de leerling en strekt tot zijn troost en vermaning.³³² Het leert de leerling geduldig te zijn in tegenspoed, dankbaar te zijn in voorspoed en voor de toekomst te vertrouwen op God. Hoewel veel tegenspoed afkomstig is van mensen, omdat zij instrumenten zijn in de hand van God mag de leerling zich troosten met de wetenschap dat alles wat hem overkomt, “my dat overkomt van de handt des Heeren.”³³³

In het aenhangsel (327-330) stelt Poudroyen de vraag of God zich door zijn voorzienigheid een alwetende, almachtige, rechtvaardige, barmhartige, al-onderhoudende, al-beleydende en getrouwe God betoont. Ook stelt hij de vraag wat we uit al deze eigenschappen van God leren.³³⁴ Hij brengt echter niet één keer het vaderschap van God ter sprake.

Kindschap

Poudroyen maakt in de behandeling van vraag en antwoord 33 onderscheid tussen eigenlijke kinderen en oneigenlijke kinderen van God. Christus is de eigenlijke en natuurlijke Zoon van God, de gelovigen zijn kinderen door aanneming.³³⁵ Vervolgens maakt Poudroyen ook onderscheid tussen twee soorten genade: enerzijds genade die de zaligheid niet ‘aen en kleeft’, ‘de genade van scheppinge/ ende genade van eenige besondere verhooging’, anderzijds de genade die de zaligheid wel ‘aenkleeft’, ‘de genade van versterckinge/ ende aenneming’.³³⁶ Vervolgens stelt de auteur een aantal vragen om het onderscheid tussen Christus, alle geschapen mensen en de gelovigen te verduidelijken. Deze worden hieronder weergegeven.

C Vra. Hoe wordt Adam een Sone Gods genaemt?

Antw. Ten aensien van de scheppinge.

C Vra. Zijn alle menschen/ soo goede als quade/ ten aensien van de scheppinge/ Gods kinderen?

Antw. Ja. Gen. 6.2. Deut. 32.6.

³³² Poudroyen, *Catechisatie*, 10.27, 303-324; 10.28, 324.

³³³ Poudroyen, *Catechisatie*, 10.28, 325. Gevraagd wat daar de troost van is, stelt Poudroyen “dat sulcks my van den Heere wort opgeleyt tot mijnen besten/ ende op dat hy jegens my sijn Vaderlick herte ende liefde soude betoonen Rom. 8.28. 1 Cor. 11.32. Hebr. 12.6.”

³³⁴ Poudroyen, *Catechisatie*, 10.28, 328-330.

³³⁵ Poudroyen, *Catechisatie*, 13.33, 372.

³³⁶ Poudroyen, *Catechisatie*, 13.33, 374. Dit is een moeilijk onderscheid, alleen bedoeld voor de meer geoefende leerlingen, zo blijkt uit de letter ‘D’.

C Vra. Hoe wordt de Magistraet Gods Sonen genaemt?

Antw. Ten aensien van eenige verhooging/ macht/ ende bysondere autoriteyt/ die sy van Godt hebben ontvangen.

D Vra. Bewijst dat?

5 Antw. Psal. 82.6.

(...)

B Vra. Hoe worden alle geloovigen Gods Sonen genaemt?

Antw. Door genade van aenneminge.

C Vra. Wat onderscheydt is 'er tusschen ons en Christum?

10 Antw. Christus is de natuerlicke Sone; wy door aenneminge.

(...)

D Vra. Waer uyt bewijst ghy/ dat de geloovigen tot kinderen Gods zijn aen-genomen?

Antw. Joh. 1.12. Rom. 8.14/16/17. Gal. 3. vers. 26.³³⁷

15 Nadat Poudroyen er op heeft gewezen dat mensen van nature 'kinderen des toorns' zijn, vat hij de stof als het ware samen in een aantal vragen en antwoorden, hieronder weergegeven.

B Vra. Wie is uwen Vader/ de Vader/ of Soon/ of de H. Geest?

Antw. Alle drie. Matt. 6.9.

C Vra. Maer wordt de eerste persoon niet in een bysonder respect ende opsicht onsen Vader genoemt?

20 Antw. Ja.

D. Vra. Welck is dat?

Antw. Dat van hem begint die werckinge/ daer mede wy aen-genomen werden tot kinderen Gods.

³³⁷ Poudroyen, *Catechisatie*, 13.33, 375, 376. De tussenliggende vragen die zijn weggelaten, behandelen het kindschap van de engelen.

B Vra. Om wiens wille heeft hy ons aengenomen?

Antw. Om Christi wille.

B Vra. Wie heeft ons dat recht verworven/ dat wy tot kinderen Gods zijn aengenomen?

Antw. De Heere Christus.

5 C Vra. Waer uyt bewijst ghy dat?

Antw. Joh. 1. 12/13.

C Vra. Die een kindt Gods is/ is die oock een erfgenaem?

Antw. Ja. Rom. 8. 17.

C. Vra. Waer van is hy een erfgenaem?

10 Antw. Van het eeuwige leven. Rom. 8. 17.³³⁸

Kinderdoop

Poudroyen benadrukt in de eerste plaats dat er tussen hem en de Wederdopers geen verschil van inzicht bestaat over de vraag of men *alleen* jonge kinderen mag dopen of over de vraag of men *alle* jonge kinderen moet dopen. Het gaat om de vraag “of men de jonge kinderen der geloovigen magh en sal doopen.”³³⁹ Als een van de ouders een ware christen is, het maakt daarbij niet uit of dit een vader of een moeder is, mag men de kinderen dopen op grond van 1 Korinthe 7:14.³⁴⁰ Vervolgens behandelt Poudroyen de vier argumenten met bewijsteksten die de Catechismus noemt om te bewijzen dat men de jonge kinderen mag dopen. Bij de tweede reden (“dat de kinderen net als de volwassenen de Heilige Geest en de verlossing van de zonden hebben”) verwijst Poudroyen opnieuw naar 1 Korinthe 7:14, een tekst die bewijst dat deze kinderen de Heilige Geest hebben. Zij kunnen immers niet heilig zijn zonder de Heilige Geest. Poudroyen brengt hierbij het onderscheid tussen inwendige en uitwendige heiliging zijdelings ter sprake.

D Vra. Soude men een kindt wel mogen doopen/ dat men niet en weet of het inwendigh gehyligh ende van Godt verkozen zy?

³³⁸ Poudroyen, *Catechisatie*, 13.33, 377.

³³⁹ Poudroyen, *Catechisatie*, 27.74, 631, 632.

³⁴⁰ Poudroyen, *Catechisatie*, 27.74, 632.

Antw. Ja: want een Predikant en kan of en behoeft sulcks met een seker oordeel des geloofs niet te weten: soo weynigh als hy 't selve sekerlick weten kan ofte moet van de volwassene die hy het Euangelium predickt/ ofte het Nachmael geeft. Siet 2. Tim. 2.24/25/26.³⁴¹

In het vervolg van de behandeling van de kinderdoop gaat Poudroyen in op de argumenten van de Mennonieten en weerlegt deze op grond van teksten uit de Bijbel.³⁴² Het vierde argument van de Mennonieten houdt in dat de doop blijkens Marcus 16:16 is gefundeerd op het geloof. Omdat kinderen nog geen geloof hebben, mogen zij niet gedoopt worden. Hierop antwoord Poudroyen

Antw. 1. Dat is te verstaen van de volwassene. 2. Soo seggen wy/ dat de kinderen geloove hebben/ niet het actuele geloove krachtigh door de goede wercken/ maer de wortel ende het zaet van het geloove/ ende het geestelick vuer/ het welck de H. Geest/ soo wanneerse tot hare jaren gekomen zijn/ aensteeckt ende doet branden.

D Vra. Hoe soudt ghy dat bewijsen?

Antw. Om datse den Geest Christi hebben / als te voren gehoort is/ nu/ waer de Geest Christi is/ daer is het geloove/ het zy ten aensien van de dadelicke werckinge des selfs/ gelijk als in de volwassene/ het zy ten aensien van de wortel ende oorspronck/ als in de kleyne kinderen.³⁴³

Het is niet na te gaan hoe de uitgave van Poudroyen zich verhoudt met de aantekeningen van Voetius, waaruit hij zijn verklaring heeft opgetekend. Maar het is interessant dat W. van 't Spijker kritisch aankijkt tegen de wijze waarop Voetius de wedergeboorte verbindt met het verbond en de doop. Deze verbinding roept volgens hem vragen op. Volgens Van 't Spijker heeft bij Voetius in de kinderen van het verbond "de allereerste wedergeboorte plaats in haar eerste begin (primo prima regeneratio) zodra ze geboren zijn. Bij het opgroeien komt er voortgang, wanneer zij door de opvoeding in de gemeenschap van de kerk en door allerlei prikkelen van het goddelijke woord bij de meewerkende opwekking van de Geest, de ingeplante wortel van de allereerste wedergeboorte in zich voelen ontkiemen of althans werken om tot ontkieming te komen. (...) Het kan zwak en onvolkomen zijn en als het ware zonder vaste vorm. Voetius spreekt in dit verband van indrukken of bepaalde sporen, waardoor men kinderlijke bewegingen voelt die tegen de zonde ingaan; overwegingen inzake de verbetering van het leven."³⁴⁴ In de bevindingen van Van 't Spijker wordt

³⁴¹ Poudroyen, *Catechisatie*, 27.74, 633.

³⁴² Poudroyen, *Catechisatie*, 27.74, 634-637. Poudroyen verwijst naar Handelingen 2:39, 1 Korinthe 7:14, Ezechiël 16:21, Mattheüs 22:32, Genesis 17:10 en Mattheüs 28:19.

³⁴³ Poudroyen, *Catechisatie*, 27.74, 637.

³⁴⁴ W. van 't Spijker, 'Gisbertus Voetius (1589-1676)', in: T. Brienen (e.a.), *De Nadere Reformatie*, 63.

bevestigd wat in de catechismusverklaring van Poudroyen, samengesteld uit de aantekeningen van Voetius, naar voren komt. De kinderen bezitten de wortel, het zaad van het geloof en het geestelijk vuur wat de Heilige Geest bij het opgroeien aansteekt en laat branden. Omdat bij Voetius wedergeboorte en bekering uit elkaar worden geschoven, is zijn spreken over de wedergeboorte niet door vrienden overgenomen, aldus Van 't Spijker.³⁴⁵ Voetius bevindt zich echter in het gezelschap van Hommius, Bastingius en Lansbergen die spreken over de 'geneigdheid' of 'genegenheid' om te geloven.³⁴⁶

Gezag

In de behandeling van het vijfde gebod verstaat Poudroyen onder 'vader en moeder' de grootvader, grootmoeder, overgrootvader, overgrootmoeder, schoonvader, schoonmoeder, stiefvader, stiefmoeder, ooms, voogden en 'alle die gene die over ons gesteld zijn'. Hij vult deze laatste categorie ook weer concreet in, als hij noemt in de huishoudelijke staat de meester en de vrouw, in de politieke staat de hoge en lage overheden en in de kerkelijke staat de predikanten, ouderlingen en diakenen.³⁴⁷ Deze worden allemaal onder vader en moeder verstaan omdat zij de vaderlijke en moederlijke plicht doen en omdat God hen over ons gesteld heeft.³⁴⁸ Hoewel Poudroyen nog schrijft dat het gezag door Christus "als Godt met den Vader ende den H. Geest/ zijnde de schepper/ regeerder/ ende de opperste Wet-gever" is ingesteld³⁴⁹, laat hij het vaderschap van God rusten in de behandeling van het vijfde gebod. Hij behandelt in 46 pagina's de Bijbelse gronden voor het gezag, de plichten voor gezagsdragers en ondergeschikten en, tegenover de Mennonieten, de vraag of de overheid van God gegeven is.³⁵⁰

Gebed

Het woordje 'vader' in de inleiding van het gebed des Heeren staat voor "den eenigen Godt/ Vader/ Sone/ H. Geest."³⁵¹ Net als in de behandeling van vraag en antwoord 33 wijst Poudroyen op het verschil tussen Christus als natuurlijke Zoon van God en de gelovigen als aangenomen kinderen van God.³⁵² God is echter ook op twee manieren een Vader van de goddeloze mensen: ten eerste door de schepping (Lucas 3:38), ten tweede door Gods onderhouding (Deuteronomium 32:6). Van de

³⁴⁵ W. van 't Spijker, 'Gisbertus Voetius (1589-1676)', in: T. Brienens (e.a.), *De Nadere Reformatie*, 63.

³⁴⁶ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 62.

³⁴⁷ Poudroyen, *Catechisatie*, 39.104, 952.

³⁴⁸ Poudroyen, *Catechisatie*, 39.104, 953.

³⁴⁹ Poudroyen, *Catechisatie*, 39.104, 967.

³⁵⁰ Poudroyen, *Catechisatie*, 39.104, 951-997.

³⁵¹ Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1129.

³⁵² Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1130.

gelovigen is hij op een derde manier Vader, namelijk door de genade en barmhartige aanneming tot kinderen.³⁵³ Het is opvallend dat Poudroyen in het vervolg de verkiezing ter sprake brengt.

C Vra. Kander wel yemant een kindt Gods zijn/ die niet verkoren is?

Antw. Neen.

5 D Vra. Is het dan een sake een kint Gods te zijn/ ende verkoren te zijn?

Antw. Neen

D Vra. Hoe verre hebben wy de aenneminge tot kinderen Gods in desen leven?

Antw. Dat wy hebben de toesegevinge des eeuwigen levens/ ende tot erfgenamen van het selve gestelt zijn.

10 D Vra. Waer staet dat?

Antw. Rom. 8.17. Eph. 1.14

D Vra. Waerom neemt ons Godt tot kinderen aen?

Antw. Wt enckele liefde ende barmhertigheyt.

D Vra. Doet hy het dan niet uyt gebreck of armoede dat hy geen kinderen heeft?

15 Antw. Neen.

D Vra. Doet hy het om ons gebreck te vervullen?

Antw. Ja

D Vra. De uytverkorene/ die noch doodt zijn in sonden ende overtredinge/ zijn die kinderen Gods?

20 Antw. Soo veel als de stellinge Godes ende de voldoeninge Christi voor haer aengaat/ ja: maer soo veel de innerlicke toepassing van dese genade/ ende de opdracht van dit recht der kinderen in hare ziele aengaat/ neen.

D Vra. Wat onderscheyt is 'er dan tusschen soodanige/ ende een wedergeborene?

³⁵³ Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1131. Poudroyen verwijst naar Romeinen 8:15.

Antw. De wedergeboorne zijn actuële/ ende in der daet geroepene/ ende versegelde in dit recht van kindtschap; ende d'andere niet.

D Vra. Hoe moeten wy ons versekeren dat wy kinderen Gods zijn?

Antw. Door de vruchten der wedergeboorte/ roepinge/ Etc.³⁵⁴

5 Daarna wijst Poudroyen op de twee plichten die in ons verwekt worden doordat Christus ons heeft leren bidden tot onze Vader. Dit zijn de 'kinderlicke vreesse ende eerbiedigheyt' (Leviticus 19:3, 1 Petrus 1:17) en het 'kinderlick toeversicht ende vertrouwen' (Jesaja 63:15-16).³⁵⁵ Poudroyen wijst er op dat deze plichten aan het begin van het gebed nodig zijn om enerzijds hoogachting te hebben van God en anderzijds een klein gevoelen van onszelf, "als oock om met een vast vertrouwen tot Godt te
10 gaen/ zijnde beyde den gront onses gebedts."³⁵⁶ Wanneer de leraar vraagt waaruit dit kinderlijk toevorzicht en dit vast vertrouwen bestaan, antwoordt de leerling: "dat Godt onse Vader door Christum geworden is."³⁵⁷ God vergunt ons alles wat nodig is, naar ziel en lichaam, "ons veel weyniger afslaende als onse aerdsche Vaders."³⁵⁸

Nadat Poudroyen heeft uitgelegd waarom we spreken van 'onze Vader' en niet van 'mijn Vader',
15 vraagt hij ten slotte wanneer wij met recht God 'onze Vader' kunnen noemen. De leerling antwoordt daarop als volgt: "1. Als wy levendige lidtmaten van de gemeynte des Heeren zijn. 2. Als wy de geloovigen recht lief hebben. 3. Als wy voor haer bidden."³⁵⁹ De troost bestaat uit de verzekering dat er altijd gelovigen voor ons bidden, zoals wij voor anderen bidden.³⁶⁰

Van de vier pagina's die Poudroyen besteedt aan de behandeling van vraag en antwoord 121 van de
20 Heidelbergse Catechismus, gebruikt hij er twee om aan te tonen dat God overal tegenwoordig is.³⁶¹ Vervolgens legt hij uit waarom Christus heeft geleerd te bidden tot onze Vader 'die in de hemelen zijt'. Poudroyen noemt de twee argumenten uit de Catechismus: ten eerste opdat wij van de hemelse Majesteit niet aards zouden denken, ten tweede dat wij alle nooddrift van het lichaam en de ziel van Gods almacht verwachten.³⁶² Vervolgens legt hij nadruk op de gestalte waarmee wij in het gebed tot
25 God moeten komen: met een recht gevoel van Gods majesteit en met een boetvaardig, verslagen,

³⁵⁴ Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1131, 1132.

³⁵⁵ Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1132, 1133.

³⁵⁶ Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1133.

³⁵⁷ Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1133. Als bewijstekst noemt Poudroyen Johannes 1:12 en Efeze 1:5-6.

³⁵⁸ Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1133. Als bewijstekst noemt Poudroyen Psalm 103:13, Jesaja 49:15 en Mattheüs 7:11.

³⁵⁹ Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1134.

³⁶⁰ Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1134.

³⁶¹ Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1135-1137.

³⁶² Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1137.

gelovig en verstandig hart.³⁶³ Echter, Poudroyen komt nog een keer terug op de reden waarom Christus ons heeft leren bidden tot ‘onze Vader die in de hemelen zijt’. Christus verzekert ons daarmee van Gods macht en wil. Wij kunnen Gods gunst tot ons afmeten aan de hemelse weldaden die hij ons bewijst. Op de vraag hoe wij kunnen weten “of wy Godt voor onsen hemelschen Vader houden”, geeft Poudroyen als antwoord: “Soo onse herten steeds in den hemel zijn. Phil. 3:20”³⁶⁴

In vergelijking met de andere tot nu toe behandelde auteurs, vinden we bij Poudroyen weinig nieuwe zaken. Het valt op dat Poudroyen, in navolging van zijn leermeester Voetius, de wedergeboorte verbindt de doop en het verbond. De kinderen bezitten de wortel, het zaad van het geloof en het geestelijk vuur wat de Heilige Geest bij het opgroeien aansteekt en laat branden. Hij bevindt zich in goed gezelschap van andere zeventiende-eeuwse predikanten. We zien dat Poudroyen het onderscheid tussen uitwendige heiliging en inwendige heiliging zijdelings ter sprake brengt.

³⁶³ Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1138.

³⁶⁴ Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1138.

Hoofdstuk 8 Petrus van der Hagen

Uit de school van Voetius' opponent Johannes Coccejus (1603-1669) is Petrus van der Hagen (1641-1671) afkomstig. Een aantal jaren na zijn dood verscheen er in 1676 een bundel catechismuspreken met de titel *De Heydelbergsche catechismus, verklaert in twee-en-vyftigh predicatiën, met vier inleydingspredicatiën*. Deze prekenbundel kende in de zeventiende en achttiende eeuw twaalf herdrukken en werd in 1693 in Bremen in de Duitse taal uitgegeven.³⁶⁵ De verklaring voor de ingang die deze prekenbundel van Van der Hagen vond onder zowel predikanten als kerkvolk, ligt volgens W.J. op 't Hof in het debat tussen de voetianen en coccejanen dat zich afspeelde in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Aanhangers uit beide groepen voelden zich echter aangesproken omdat Van der Hagen zijn coccejaanse theologie 'nauwelijks expliciet' ter sprake brengt terwijl hij een voetiaanse ethiek hanteerde.³⁶⁶

In het zes pagina's tellende voorwoord *Aen den Christelijcken en bescheyden leser* geeft een anonieme schrijver, mogelijk de uitgever, hoog op van Petrus van der Hagen. In zijn korte leven heeft hij 'veele wel overwogene, nuttige en stichtelijcke gedachten' op papier nagelaten die door zijn vrienden zijn uitgegeven met als doel het geestelijk lichaam van Christus te stichten. De verklaring kenmerkt zich volgens het voorwoord door een 'verstandige kortheydt, besnoeyt van overtolligheyt in woorden', een 'suyvere klaerheydt in die Heylige stoffen', een 'zedige eenvoudigheydt, nochtans deftige wijsheydt'.³⁶⁷

De schrijver wijst de christelijke huisvaders, moeders en 'besorgers der Jeught' op hun plicht de kinderen op te voeden in de 'leeringen en vermaningen des Heeren' en spoort hen aan deze catechismusverklaring te doorzoeken maar ook aan de kinderen in handen te geven. Dit zal hen niet berouwen.³⁶⁸ Vervolgens staan er vier inleidende preken afgedrukt waarmee Van der Hagen christenen wil opwekken tot het 'naerstigh ondersoeck en kennisse der Goddelijcke waerheydt, die na de Godtsaligheydt is'. Uit deze inleidende preken blijkt dat de auteur de jeugd op het oog heeft.

In de eerste inleidende preek over Spreuken 22:6 benadrukt Van der Hagen het belang van onderwijs aan jonge mensen en waarschuwt hij tegen de verwaarlozing van de opvoeding van kinderen.³⁶⁹ Van der Hagen verbindt hieraan de behandeling van de Heidelbergse Catechismus, die de gronden en verborgenheden van het christelijke geloof bevat.

³⁶⁵ W.J. op 't Hof, 'Prediking en catechese', in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 224.

³⁶⁶ Op 't Hof, 'Prediking en catechese', in: Van 't Spijker (e.a.), *Troostboek*, 224.

³⁶⁷ Anoniem, 'Aen den Christelijcken en bescheyden leser', in: Petrus van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus, verklaert in twee-en-vyftigh predicatiën, met vier inleydingspredicatiën*, 1676.

³⁶⁸ 'Aen den Christelijcken en bescheyden leser', in: Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*.

³⁶⁹ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 2.

Billijck is het/ dat wy Uwe Aendacht eens op-wecken en vertoonen/ wat ghy uwe kinderen schuldigh zijt/ hoe ghyse selve te huys moet onderwijzen/ hoe gaerne haer ons toe-senden/ om rekenschap te geven/ wat sy van u geleert hebben/ en dan vorder van ons te worden onderwesen.³⁷⁰

5 In dit citaat laat Van der Hagen de verbinding tussen de geloofsopvoeding thuis en in de kerk zien. Ook verderop in de eerste inleidende preek komt deze verbinding naar voren. Van der Hagen spoort de ouders aan om hun kinderen te onderwijzen en ze aan God op te dragen. “Offertse van jonghs op den Heere uwe en haeren Godt/ hy is uwes en uwes zaets Godt. Sy behooren tot sijn Verbont.”³⁷¹ En: “Leert dan uwe kinderen. Sentse ter Schoole. Doetse naerstigh onse Catechisatien waer nemen. Laet
10 den yver wederom worden opgeweckt.”³⁷²

In de tweede inleidende preek over Kolossenzen 1:28 gaat Van der Hagen expliciet in op het belang van en de bezwaren tegen preken over de Catechismus. De prediking uit de Catechismus is verbonden met de Bijbel, maar verklaart in het bijzonder de leer ‘die na de Godtsaligheyt is’.³⁷³ De catechismusprediking en de catechese zijn de middelen, aldus Van der Hagen, “die gansch loffelijck
15 en nut zijn/ om de kennisse Christi voort te setten onder de menschen. En zijn ten allen tijden in de kercke Godts gebruyckt/ en geroemt geworden.”³⁷⁴ Met het onderwijs uit de Catechismus heeft Van der Hagen al zijn hoorders op het oog, maar in het bijzonder de ‘aen-komelingen in de schoole Christi’.³⁷⁵ Hiermee doelt Van der Hagen enerzijds op degenen die uit het heidendom overkomen en gedoopt willen worden, anderzijds op de kinderen van gelovige ouders die tot het avondmaal
20 toegelaten willen worden. Met een verwijzing naar Spreuken 22:6 wijst hij op de plicht van ouders, opvoeders en schoolmeesters om de kinderen te onderwijzen in de christelijke leer.³⁷⁶

Ook in de derde inleidende preek, over 2 Timotheüs 3:15, betreft Van der Hagen de behandeling van de Catechismus op de jeugd.³⁷⁷ Aan het slot zegt Van der Hagen dat hij de Catechismus wil verklaren

³⁷⁰ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 2.

³⁷¹ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 8.

³⁷² Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 9.

³⁷³ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 17.

³⁷⁴ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 17.

³⁷⁵ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 17, 18. Van der Hagen schrijft: “ ‘t Is bysonder voor de volwassene en kinderen. Wy leeren de Catechismus voor beyde. In deselve is een vaste spijsse en melck/ daer worden u dingen uyt voor-gedragen/ daer de volwassene genoegh aen te doen hebben/ om te begrijpen. En die een goet Catechist is/ sal wel haest een goet Godt-geleerde zijn. Niemand meene dat hy te wijs is/ om uyt de Catechismus geleert te worden/ daer wy alle Catechumenen en Leerlingen blijven/ soo lange wy hier beneden zijn. Bysonder is die maniere van door vragen en antwoorden nut/ voor de aen-komelingen in de schoole Christi.”

³⁷⁶ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 18, 19.

³⁷⁷ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 21. Van der Hagen heeft God om kracht en gezondheid gebeden zodat hij de Catechismus “met kracht en betooninge des geestes verhandelen mogen/ en dat ghy het

opdat jongeren en ouderen er wat aan hebben. En niet alleen in zijn preken maar ook met alle catechisaties die hij geeft.³⁷⁸ In de vierde inleidende preek, handelend over 1 Petrus 2:2, gaat Van der Hagen alleen in op de tekst. De behandeling van de Catechismus noemt hij niet. De inleidende preken maken duidelijk wie Van der Hagen in het bijzonder op het oog heeft met de verklaring van de Heidelbergse Catechismus: de kinderen van de gemeente.

Verklaring

Van der Hagen spreekt in de behandeling van vraag en antwoord 1 alleen over de bewaring door Christus. Hij laat het vaderschap van God onbesproken.³⁷⁹ In de preek over zondag 9, benadrukt Van der Hagen eerst dat er sprake is van een individueel geloof. De gelovige spreekt voor zichzelf, zo blijkt uit de woorden 'ik geloof', in tegenstelling tot het gebed, waarin gesproken wordt over 'onze Vader'.³⁸⁰ Het blijkt dat Van der Hagen een persoonlijke toepassing niet achterwege laat.³⁸¹

Nadat hij in zes pagina's heeft stil gestaan bij het scheppingswerk van God de Vader en voor Zijn onderhouding van de wereld verwijst naar de behandeling van vraag en antwoord 27 en 28, gaat Van der Hagen in op het vaderschap van God. Wij behoeven niet te twijfelen aan de waarheid en de getrouwheid van het getuigenis uit de Bijbel

dat Jesus is de Christus/ de Sone des levendigen Godts/ in welcken Godt/ de Godt en Vader geworden is van een sondaer/ soo dat een yegelijck die tot hem komt/ en in hem gelooft/ macht heeft om hem sijn Godt en Vader te noemen/ en alle goet te verwachten van hem.³⁸²

Het is vervolgens de vraag wat het vaderschap van God inhoudt volgens Van der Hagen.

Als wy belijden/ dat hy onse Vader is, soo seggen wy/ 1. Dat hy van eeuwigheydt een Vaderlijcke liefde gehadt heeft voor ons/ dat hy met ons als een Vader gehandelt heeft/ sonder eenige onse verdiensten/ ons een erffenisse toe-wijsende voor de gront-legginge der Wereldt. 2. Dat hy ons als sijne kinderen heeft aen-genomen in Christo Jesu/ de welke hy

tot uwe saligheydt mooght aen-hooren: Om u alle/ en bysonder de Jonge Jeught/ en de onwetende onder u op te wecken tot yver en naestigheydt/ om waer te nemen alle die middelen van Predikinge/ Catechisatien/ die in sulcke menigte geschieden."

³⁷⁸ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 27.

³⁷⁹ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, zondag 1, vraag 1 (hierna: 1.1), 46.

³⁸⁰ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 9.26, 121.

³⁸¹ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 9.26, 128. Van der Hagen dringt aan op kennis en voelen van deze grote waarheden. De hoorders moeten de woorden niet alleen 'rabbelen' (schielijk en onverstaanbaar spreken) maar ook 'verstaen' (begrijpen).

³⁸² Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 9.26, 127.

ons door sijnen Geest heeft in-gelijft. 3. Dat hy noch sich onser ontfermt/ als een Vader sich ontfermt over sijn kinderen, Psal. 103:13.³⁸³

5 Wanneer God op deze wijze als Vader wordt aangemerkt, mag men volgens Van der Hagen hopen en vertrouwen dat God ons naar ziel en lichaam zal verzorgen en het kwaad doet medewerken ten goede.³⁸⁴ Van der Hagen roept zijn hoorders er toe op deze waarheden te onthouden en te gevoelen. Het spreken met de mond moet gepaard gaan met een kinderlijk vertrouwen in het hart. Opnieuw heeft hij aandacht voor de persoonlijke toepassing en bevinding.

10 De Geest Godts moet roepen in u: o Vader! Dit is de volle verseeckertheydt des geloofs daer ghy na staet. Siet hoe groote liefde ons de Vader gegeven heeft, (namelijck) dat wy kinderen Godts genaemt souden worden, 1 Joh. 3:1. Omhelst de selve/ en toont door uwe wederliefde/ dat dese liefde oock aen u betoont is. Wat is al het geloove/ sonder dese verseeckertheydt? Wat is de kennisse van de schepping/ sonder dit geloove? Ghy zijt elendigh dat ghy zijt/ soo Godt niet uwe Godt is. 't Waer beter voor u niet geschapen te zijn/ soo ghy uwe schepper niet te vriende hebt.³⁸⁵

15 Uiteindelijk wijst Van der Hagen op de verantwoordelijkheid van de toehoorders. De kennis van God als Schepper en als Vader moet leiden tot godzaligheid.

20 Eert en vreest uwen schepper. Zijt nederigh in de oogen die u gemaect heeft. Zijt nietigh/ als ghy denckt om dat niet, daer ghy uyt genomen zijt. Bemint hem als uwe Vader/ toont dat ghy sijne kinderen zijt. Draeght niet het beelt van de Satan in uwe Ziele/ terwijl ghy Godt noemt Vader met den monde. Sult ghy met waerheydt seggen: Godt is mijn Vader; Godt moet oock mogen seggen: dat zijn mijn kinderen: hy moet alsoo wel verheerlijckt worden door u/ als ghy getroost door hem.³⁸⁶

Voorzienigheid

25 In de preek over de vragen en antwoorden 27 en 28 gaat Van der Hagen in op de argumenten van degenen die de voorzienigheid ontkennen, ook al verdienen zij meer de slagen van de beul dan het antwoord van de filosoof.³⁸⁷ Hoewel Van der Hagen in deze preek niet expliciet ingaat op God als Vader, waarvan in het antwoord van op vraag 27 en 28 wordt gesproken, spoort hij zijn toehoorders aan in de leer van de voorzienigheid de eer van Gods wijsheid, macht, goedheid en gerechtheid te

³⁸³ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 9.26, 128.

³⁸⁴ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 9.26, 128.

³⁸⁵ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 9.26, 128, 129.

³⁸⁶ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 9.26, 129.

³⁸⁷ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 10.27/28, 132.

erkennen en te omhelzen en Gods oordelen te aanbidden. “Soo wy recht gelooven in Godt den Vader/ almachtigh Schepper des Hemels en der Aerden/ dit moet de vrucht onses geloofs zijn.”³⁸⁸

Kindschap

Het kindschap van Christus is onderscheiden van de gelovigen door de titels en namen die aan Christus worden toegeschreven, zoals eeniggeborene, eeuwige, natuurlijke en geliefde Zoon.³⁸⁹ Hoewel Van der Hagen noemt dat ook de gelovigen kinderen van God zijn, staat hij in de preek uitgebreid stil bij de vraag of Christus Gods natuurlijke Zoon is.³⁹⁰ Het is omwille van Christus' gerechtigheid dat de gelovigen, van nature kinderen des toorns, door het geloof zonen en dochters van God zijn.

10 Soo moeten wy dan gelooven in hem, dat is: 1. Wy moeten dat belijden en toe-stemmen/ dat hy ja de Sone Godts/ en Godt is. Wy moeten/ 2. als soodanigh/ ons betrouwen op hem/ nu sijn Goddelijcke algenoeghsaemheydt/ en bysonderlijck dat wy in desen Sone/ en om sijnentwille/ sullen worden kinderen des alderhooghsten.³⁹¹

Ook aan het slot van deze preek benadrukt Van der Hagen de verantwoordelijkheid van de hoorders door er op te wijzen dat zij de plicht hebben om voor God te leven.³⁹²

Verbond

In de verklaring van vraag en antwoord 74 richt Van der Hagen zich eerst op het 'Pausdom' dat aan de doop teveel toeschrijft omdat het de doop de afwassing van de zonden noemt. Vervolgens richt hij zich op de 'Weder-doopers' en op 'Mennoos Discipelen' die aan de doop haar kracht onttrekken omdat zij die aan de kinderen onthouden.³⁹³

Wanneer in de Heidelbergse Catechismus gesproken wordt over de kinderen, worden hiermee de kinderen bedoeld van wie tenminste een van beide ouders gelovig is en daarom in het verbond met God zijn opgenomen. Om die reden zijn de kinderen van Joden, 'Turcken' en heidenen uitgesloten terwijl Paulus “de kinderen der bondtgenooten/ of een der selven Heyligh, ten aensien van 't Verbondt” noemt.³⁹⁴ Het uiteindelijke oordeel over het hart komt overigens toe aan God.

³⁸⁸ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 10.27/28, 138.

³⁸⁹ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 13.33, 162.

³⁹⁰ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 13.33, 162-166.

³⁹¹ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 13.33, 166.

³⁹² Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 13.33, 168.

³⁹³ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 27.74, 302.

³⁹⁴ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 27.74, 302, 303. Van der Hagen verwijst naar Paulus' woorden in 1 Korinthe 7:14.

Van der Hagen loopt vervolgens in zes stappen de argumenten uit de Catechismus langs. Ten eerste zijn de kinderen net als de volwassenen in het verbond van God begrepen, ten tweede zijn de kinderen in de gemeente Gods begrepen, ten derde worden de kinderen door de doop in de kerk ingelijfd, ten vierde wordt aan de kinderen de verlossing der zonden door Christus' bloed en de Heilige Geest die het geloof werkt, niet 'weyniger' als de volwassenen toegezegd, ten vijfde worden de kinderen van het verbond door de doop van de kinderen der ongelovigen onderscheiden en ten zesde is de doop in de plaats van de besnijdenis gekomen.³⁹⁵

Op de tegenwerping van de Wederdopers dat er geen bevel tot het dopen van kinderen in de Bijbel staat, antwoordt Van der Hagen dat onder de woorden "gaet heen, maeckt Discipelen alle Volckeren" ook de kinderen worden verstaan. Verder verwijst hij naar Handelingen 2:39 en de praktijk in de vroegchristelijke kerk waar huisgezinnen werden gedoopt.³⁹⁶ Ten slotte gaat hij in op het feit dat de kinderen zich niet van hun doop bewust zijn:

't Is wel soo/ de kinderen en verstaen de verborgentheydt des Doops niet. Maer sy verstaen oock hare verdorventheydt in Adam niet/ maer oock verstonden de kinderkens onder het Oude Testament/ de verborgentheydt der Besnijdenisse niet. Dit is dan wijser zijn dan Godt/ sy worden gedoopt niet om datse het verstaen/ maer om datse bondtgenooten zijn. Haer Ouders verstaen het/ en troosten haer daer mede: En sy sullen het verstaen/ tot hare jaren gekomen zijnde/ en Godt prijzen moeten/ die haer van den baer moeder heeft op-genomen/ wy besluyten hier met de godtsalige woorden van Nazianzenus, 't is beter sonder kennisse gehyligt te worden, als sonder het teecken, en de in-lijvinge in de Kercke te sterven.³⁹⁷

In de toe-eigening van de preek doet Van der Hagen een appel op zijn hoorders om tot een juiste waardering van de doop te komen. Hij waarschuwt degenen, zowel in de Rooms-Katholieke kerk als in de Gereformeerde kerk, die zich "met den roem van den uyerlijcken Doop vergenoegen" maar door hun leven laten zien dat ze "door het bloedt of de Geest Jesu Christi noch niet en zijn gewassen."³⁹⁸ Van der Hagen spoort zijn hoorders aan hun plicht te overdenken.

Laet ons wel overdencken wat onsen plicht zy; nooyt moet ons den uyerlijcken Doop vergenoegen/ maer dit moet zijn onsen arbeydt/ dat wy met den inwendigen Doop meugen

³⁹⁵ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 27.74, 303-305. Bij deze argumenten noemt Van der Hagen veel bewijsteksten: Genesis 17:7, Handelingen 2:39 (1); Ezechiël 16:20-21, Joël 2:16 (2); Galaten 3:27, Handelingen 2:41 (3); Mattheüs 19:14, Handelingen 2:39, Romeinen 8:9,14, Lucas 1:15, Handelingen 8:36, 10:47 (4); Mattheüs 28:19, Johannes 4:1 (5); Kolossenzen 2:11-12 (6).

³⁹⁶ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 27.74, 306.

³⁹⁷ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 27.74, 306.

³⁹⁸ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 27.74, 306, 307.

gewassen worden; gaet tot uwen Jesus/ smeect hem dat hy u mede-deele de verdiensten van sijn bloedt; bidt hem om de krachten van sijn Geest.³⁹⁹

En even verder staat hij stil bij de verantwoordelijkheid van de doop en de troost en plichten die uit de doop volgen.

5 Maer terwijl wy dit betrachten en verwachten/ moeten wy oock onse herten uyt-breyden/
over die onverdiende genade Godts/ die ons/ selfs doe wy kinderen waren/ de genietinge
van dit Heylige Sacrament heeft verwaerdight; en die noch onse kinderen tot de selve
10 genade roept ende nodight; roept noch uyt met een diep gevoelen van den af-gront van de
barmhertigheyt Godts/ God is rijck in barmhertigheyt, die ons, en onse kinderen/ doe wy
doodt waren in sonden en in misdaden, heeft levendigh gemaect in Christo. Uyt genade zijn
wy saligh geworden, wy zijn gewasschen in Christi bloedt en Geest/ en tot troost en
versterckinge van ons geloove zijn wy met het water gewasschen/ en alsoo tot Godt
getrocken/ doe wy hem niet en kenden. Hoort dit aen/ ghy die noch kinderen/ of die nu out
15 zijt/ verheugt u in dese genade Godts/ beleeft uwen Doop heyligh/ die ghy in u kintsheyt
ontfangen hebt. Troost u in Godts onverdiende goetheyt/ die u/ naeuwlijcks zijnde
gebooren/ heeft herbooren/ en mede-gedeelt de zegelen van 't genade Verbondt.⁴⁰⁰

Van der Hagen spoort ten slotte de ouders aan zorg te dragen dat hun kinderen 'heyligh en godtsaligh' worden opgevoed. In de motivatie daarvan spreekt hij zich nogmaals duidelijk uit over de inhoud van de doop die de kinderen bezitten.

20 Voedtse op in de vermaninge, en leeringen des Heeren; laetse op-wasschen als eycken-
boomen der gerechtigheyt, en plantingen des Heeren, waer in hy verheerlijckt wordt; want
immer sy zijn kinderen en bondtgenooten Godts; sy zijn bezitters van de goederen des
Nieuwen Testaments/ het bloedt en de Geest Jesu Christi; sy zijn ledematen van de kercke
die heyligh is; sy zijn schaepkens van den grooten Herder; want tot dit alles zijnde selfs in de
25 dagen van hare onwetentheydt met het Badt-water besprenght en gedoopt/ tot
reynighmaeckinge van de sonden.⁴⁰¹

Omdat Van der Hagen een leerling was van Coccejus, is het interessant om zijn verbondsleer te
vergelijken met de verbondsleer van zijn leermeester. Bij Coccejus worden in de jonge kinderen doop
en geloof met elkaar verbonden, op grond waarvan ze tot de kerk behoren. Tegelijkertijd bouwt
30 Coccejus volgens C. Graafland 'enige reserve' in, "omdat niet het gedoopt zijn als zodanig maar het

³⁹⁹ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 27.74, 307.

⁴⁰⁰ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 27.74, 307, 308.

⁴⁰¹ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 27.74, 308.

geloven van het kind doorslaggevend is. Daardoor wil hij verhinderen, dat ervan wordt uitgegaan, dat er sprake is van een automatisch delen in het heil.”⁴⁰² Volgens Coccejus wordt de doop ‘terecht aan de kinderen bediend’ en hij houdt de gedoopte kinderen voor gelovigen. Maar hij laat ook ruimte voor de realiteit van het nog niet geloven van de kinderen en de jeugd van de gemeente en hij legt daarom de verbinding tussen de kinderdoop en de openbare geloofsbelijdenis.⁴⁰³ Er kan worden geconcludeerd dat Van der Hagen met zijn verbondsvisie in het spoor van zijn leermeester Coccejus gaat. Van der Hagen gaat er ook van uit dat de kinderen in het verbond zijn, maar waarschuwt degenen die in hun leven laten zien dat zij niet in de verbondsweldaden delen.

Gezag

10 In de preek over het vijfde gebod zegt Van der Hagen dat de liefde tot de naaste vloeit uit de liefde tot God. Als we God liefhebben, hebben wij ook lief wat Hij bevolen heeft lief te hebben. In het bijzonder betreft Van der Hagen dit op degenen die God gesteld heeft om in Zijn naam over ons te regeren.⁴⁰⁴ Uit wat Van der Hagen schrijft over de verhouding tussen vader en moeder blijkt dat de verhouding tussen de (vaak oudere) man en de vrouw in de zeventiende eeuw niet gelijkwaardig was.⁴⁰⁵ De vader was superieur ten opzichte van de moeder, maar desondanks ontving de moeder niet minder eerbied van de kinderen. Hoewel de vader

20 de rechter handt bekleedt/ en in de hoogste plaetse gestelt wort/ als die het meeste gesagh heeft/ en het opperste gebiedt over de kinderen; maer oock soo/ dat de Moeder niet wordt over-geslagen. Sy staet hier met name uyt-gedruckt/ op dat sy/ om hare minderheyt van de Vader/ en de onder-werpinge onder hem/ niet wierde minder geacht.⁴⁰⁶

Van der Hagen wijst op de wederzijdse plichten tussen de kinderen en hun ouders, maar daarbij legt hij geen link met het vaderschap van God.

Gebed

25 Van der Hagen start de behandeling van de inhoud van het gebed (zondag 45) door Mattheüs 7:7-11 boven de preek te schrijven. In de preek benadrukt hij de vergelijking van Jezus: “Indien dan ghy, die boos zijt, weet uwe kinderen goede gaven te geven, hoe veel te meer sal uwe Vader, die in de hemelen is, goede [gaven, EvdB] geven, den genen diese van hem bidden.”⁴⁰⁷ Volgens Van der Hagen

⁴⁰² C. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie*, deel 6, 1996, 314.

⁴⁰³ C. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie*, deel 6, 315.

⁴⁰⁴ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 39.104, 426.

⁴⁰⁵ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 39.104, 426; MacCulloch, *Reformatie*, 617; Ozment, *When Fathers ruled*, 50, 151, 170.

⁴⁰⁶ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 39.104, 426.

⁴⁰⁷ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 45.116-119, 483.

wil God niet minder zijn dan de aardse vaders die hun kinderen “op hare gebeden geven/ dat sy versoecken.”⁴⁰⁸

In zijn preek benadrukt Van der Hagen dat we een goed en Bijbels beeld behoren te hebben van Degene tot wie wij het gebed richten. Met de aanspraak, het gebed en het besluit onderwijst Christus Zijn discipelen over God en leert hen hoe zij God zullen ‘aen-mercken’ en ‘gevoelen’.⁴⁰⁹ Het is een plicht van christenen om God zowel ‘Vader’ als ook ‘onze Vader’ te noemen.⁴¹⁰

Een vader is iemand die kinderen heeft, zo stelt Van der Hagen. God draagt die naam op een uitnemende wijze omdat Hij een Zoon heeft (Psalm 2:7). De Vader heeft echter ook betrekking op de drie-eenheid (Deuteronomium 32:6).

10 En met die name kunnen Godts kinderen den Heere haren Godt noemen/ om meer als een reden. 1. Daer is yet dat wy gemeen hebben met alle schepselen/ dat wy van Godt gemaect zijn/ en soo kan hy/ als de Vader van alle dingen/ worden aen-gemerckt/ die hy als uyt den schoot sijner almogentheyth heeft voort-gebracht. 2. Daer is yet dat wy gemeen hebben met alle menschen/ oock de godloose en ongeloovige/ dat Godt ons/ hoe wel onwaardigh/ verdraeght met een Vaderlijke lanckmoedigheyth/ geduurighlijck geeft veelderley weldaden. 15 (...)³. Maer hier hebben wat bysonders de Geloovige/ welcker Vader Godt is in sijnen Soone/ hare eerst-gebooren broeder Jesus Christus/ door welcke hy haer rechtveerdigh/ tot zijn kinderen aen-neemt/ weder-baert door zijn Woordt/ na zijn wille/ om eerstelingen sijner schepselen te zijn/ Jac. 1:18. doet zijn beeldt dragen/ door zijn Geest in haer werckende/ 20 geloove/ liefde/ hoope. En dit is gemeen aen de geloovige van alle tijden/ voor/ en onder de Wet/ in de dagen des Euangeliums.⁴¹¹

Van der Hagen vergelijkt gelovigen uit Israël onder het Oude Testament met troetelkinderen die nog werden behandeld als dienstknechten. Zij stonden niet alleen als kind onder deze Vader maar hadden voogden en verzorgers. De gelovigen onder het Nieuwe Testament zijn vrij van vrees en 25 dienstbaarheid en hebben geen voogden meer nodig.⁴¹² Tegelijk worden zij door de overblijfselen

⁴⁰⁸ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 45.116, 487.

⁴⁰⁹ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.120, 494.

⁴¹⁰ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.120, 495.

⁴¹¹ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.120, 495. Van der Hagen citeert in het weggelaten gedeelte Mattheüs 5:45, Handelingen 14:12 en Romeinen 2:4. Van der Hagen vervolgt: “Maer bysonder munten hier uyt die van het Nieuwe Testament/ van welcke beloofd wordt/ Hosea 1:10. dat sy door uyt-nementheyth souden zijn/ Kinderen des levendigen Godts. Van haer geldt bysonder/ 2 Cor. 6: vers 18. Ick sal haer tot een Vader zijn, en sy sullen my tot Sonen en Dochteren zijn, spreekt de Heere de almachtige” (496).

⁴¹² Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.120, 496. Van der Hagen verwijst naar Galaten 4:2, Hebreëen 12:9, Mattheüs 23:9 en Romeinen 8:15.

van 'het vlees' [de oude, zondige mens, EvdB] met strijd en worstelingen geteisterd en verwachten zij daarom de volmaking van het kindschap in het hiernamaals.⁴¹³

5 Tegen sulcke is Godt oock nu Vaderlijck gesint/ hy bemindtse/ hy sorghet voor haer. Gelijk hem een Vader ontfermt over sijn kinderen/ soo ontfermt hem de Heere over de geene die hem vreesen/ Psal. 103:13. Jae sijn beweginge zijn soo teder als van een moeder/ en dat over een suygelingh/ over een die de soone van haer buyck is/ jae teerder als de selve/ als hy betuught/ Esai. 49:15.⁴¹⁴

10 Met veel meer verwijzingen naar Bijbelteksten wil Van der Hagen zijn hoorders overtuigen van het vaderschap van God. Het valt daarbij op dat hij voortdurend spreekt over 'de Vader der gelovigen'. Hij doelt daarmee op degenen die in Christus zijn, die als Zijn kinderen tot hem naderen. Het gebed van de goddelozen noemt Van der Hagen een 'naer gehuyt' en een 'grouwel aen den Heere'.⁴¹⁵

15 Vervolgens legt hij uit hoe degenen gesteld moeten zijn die God als kinderen aanspreken met 'Vader'. Als eerste noemt hij de kinderlijke vreze. Dit houdt maar liefst vijf zaken in: dat wij God de eer geven en Zijn genade en liefde erkennen, dat wij onze onwaardigheid erkennen en boetvaardig onze noden bij God brengen, dat wij tot God naderen, niet in onszelf, maar "als kinderen Godts/ in onse eerst-gebooren Broeder; dat wy komen als tot een Vader/ en niet strenge Rechter", dat wij met eerbied God om zegeningen verzoeken en met bevende hand ontvangen, ons wachten voor zorgeloosheid en Gods naam groot maken en dat wij 'met aendacht/ met een in-gespanne ziele/ met op-getooge gedachten' God aanspreken, zoals kinderen tot hun vader.⁴¹⁶

20 Ten tweede noemt Van der Hagen het kinderlijke vertrouwen. De aanspraak met 'Vader' werkt en versterkt het vertrouwen op Gods macht en op Gods goedheid, geeft een vrijmoedige toegang en goede consciëntie tot God en verzekert dat God veel meer zal geven dan aardse vaders.⁴¹⁷

25 Wy vertrouwen, dat hy/ als de Vader der Geesten/ onse ziele sal behouden en versorgen/ dat hy/ als de Godt onses lichaems/ ons sal beschermen/ kroonen met sijn genade/ onse arbeydt zegenen/ ons deksel en voedsel geven/ dat hy ons vaderlijck sal kastijden/ ons de ooren openende om tucht te leeren. Soodanigh een erkennen wy hem dat te zijn/ met een danckbaer en geloovigh herte. En dit vertrouwen worde verselt van gedult; al duuren sijn nooden langh/ en komt sijn hulpe langhsaem/ als een kindt weet hy/ sijn Vader sal hem niet

⁴¹³ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.120, 496.

⁴¹⁴ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.120, 496.

⁴¹⁵ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.120, 497.

⁴¹⁶ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.120, 497.

⁴¹⁷ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.120, 497, 498. Van der Hagen verwijst naar Hebreeën 4:16, Mattheüs 7:11 en Lucas 15:20.

verlaten/ en 't verdriet hem niet te wachten na sijn komste/ en na sijn hulpe te vertoeven.
Dat alles geven wy te kennen/ als wy seggen Vader.⁴¹⁸

5 Vervolgens staat Van der Hagen stil bij de vraag waarom wij bidden tot 'onze Vader' en niet tot 'mijn Vader'. Naast het feit dat Jezus dit voorschrijft zodat wij bidden met een hart vol liefde, gezuiverd van haat, nijd en twistgierigheid, toont het ook dat wij moeten bidden voor onze broederen en voor Gods kerk en dat wij onze broederen ook als onze broederen en Gods kinderen erkennen.⁴¹⁹

10 Van der Hagen begint de behandeling van vraag en antwoord 121 met te vragen of het besef dat God onze Vader is er niet voor zorgt dat mensen te aards van God gaan denken. Dat gevaar heeft Jezus willen voorkomen door de woorden 'die in de hemelen zijt' toe te voegen, aldus Van der Hagen.⁴²⁰
15 Onder de hemelen wordt de derde of laatste hemel verstaan vanwaar God alle dingen draagt, onderhoudt en regeert. Hier vertoont Hij Zijn kracht, majesteit en heerlijkheid.⁴²¹ Gods kinderen bidden dit volgens Van der Hagen om daarmee een aantal zaken te tonen. Ten eerste tonen zij daarmee hun eerbiedige en grote gedachten van God omdat zij niet aards van hun hemelse Vader denken. Ten tweede laten zij daarmee zien dat zij zich bewust zijn van Gods macht en zich niet op
20 aardse hulp verlaten. Ten derde tonen Gods kinderen door God aan te spreken met 'onze Vader, die in de hemelen zijt', de vrijmoedigheid waarmee ze tot God bidden en dat de weg tot God 'openbaar' is omdat Christus tot Zijn Vader is gegaan (Hebreëen 4:16). En ten vierde laten zij zien dat ze aan geen plaats gebonden zijn maar overal tot God kunnen bidden.⁴²²

25 In de toepassing van de preek waarschuwt Van der Hagen de geveinsden, degenen die God hun Vader noemen terwijl zij niet weten wat zij zeggen of dit slechts doen uit gewoonte. Zij zijn niet wedergeboren, zijn geen kinderen van God en dragen niet Zijn beeld, maar zijn kinderen van de duisternis en de Satan. Daarom spoort hij zijn hoorders aan om wijzer te zijn.

25 Want in haer is geen kinderlijcke eerbiedigheydt/ sy schenden Godts geboden/ 't zijn stoute en onbeschaemde sondaers/ die/ daer sy Godts rebellen zijn/ en vyanden/ hem Vader noemen. En daarom/ by haer is geen vertrouwen op die Godt/ geen gedult/ maer wanhope/

⁴¹⁸ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.120, 498.

⁴¹⁹ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.120, 498, 499.

⁴²⁰ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.121, 499. "Maer soo met die gedachte zijnde ingenomen/ dat Godt onse Vader is/ en die relatie beschouwende/ souden wy niet wel wat te gemeensaem worden? Souden wy niet wel gedencken/ dat Godt ons gelijck was/ en door aerdsche overlegginge vervoert worden?"

⁴²¹ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.121, 499.

⁴²² Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.121, 500. Van der Hagen verwijst naar Genesis 18:27, Prediker 5:1, Psalm 115:3, 1 Timotheüs 6:16, Hebreëen 4:16, 1 Timotheüs 2:8, Johannes 4:21, Daniel 6:11 en 1 Koningen 8:44.

en onverduldigheydt. Laet ons wijser zijn. Laet ons ondersoecken/ of wy oock Godts kinderen zijn.”⁴²³

Hij dringt er nogmaals op aan God de eer te geven, eigen onwaardigheid te erkennen en in Christus tot God te naderen. Degenen die dezelfde God aanroepen moeten als broeders worden erkend en de
5 aardse gedachten van God moeten worden uitgedreven.⁴²⁴ Het is opvallend dat Van der Hagen in deze preek veel aandacht geeft aan een persoonlijke toepassing. Dit had hij ook al bij de behandeling van zondag 9. Daarmee kunnen we Van der Hagen rekenen tot de stroming van de ‘ernstige coccejanen’ en niet tot de ‘groene coccejanen’. Het belangrijkste onderscheid tussen beide stromingen is volgens T. Brienens de brede aandacht voor de toepassing en de bevindelijke inslag. De
10 ‘ernstige coccejanen’ hadden meer aandacht voor de applicatie, “die hoe langer hoe meer wordt afgestemd op de situaties van die tijd en van de hoorders, die men soms ging indelen in onwedergeborenen, heilbegeerigen en bevestigden.”⁴²⁵

In de inleidende preken voorafgaand aan de behandeling van de Heidelbergse Catechismus blijkt dat Van der Hagen de kinderen van de gemeente op het oog heeft met zijn verklaring. Zij mogen, evenals
15 de volwassenen, geloven dat God hun Vader is. Daarbij wijst Van der Hagen voortdurend op de verantwoordelijkheid van de toehoorders. De kennis van God als Schepper en als Vader moet leiden tot godzaligheid. Van der Hagen gaat er van uit dat de kinderen in het verbond zijn, maar waarschuwt degenen die in hun leven laten zien dat zij niet in de verbondsweldaden delen. In de behandeling van het gebed gaat Van der Hagen uitvoerig in op het vaderschap van God en waartoe
20 dit moet leiden in het leven van de gelovigen. Hij onderscheidt bijvoorbeeld kinderlijke vreze en kinderlijke vertrouwen.

⁴²³ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.121, 501.

⁴²⁴ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 46.121, 501.

⁴²⁵ T. Brienens, *Prediking van de Nadere Reformatie*, 68, 79.

Hoofdstuk 9 David Knibbe

David Knibbe (1639-1701) werd geboren in Middelburg, de stad waar Willem Teellinck jaren predikant was. Zijn ouders waren afkomstig uit Vlaanderen en omwille van de geloofsvervolgingen naar Zeeland gevlucht. Net als Petrus van der Hagen studeerde Knibbe in Leiden. Tijdens zijn studententijd werd hij gevormd door de Leidse hoogleraar Johannes Hoornbeeck (1617-1666), een leerling van Voetius.⁴²⁶ Het was Hoornbeeck die in 1654 een traktaat liet verschijnen over het belang van catechisatie.⁴²⁷ Hoornbeeck zelf gaf geen catechismusverklaring uit, zijn leerling Knibbe wel. Zijn in 1696 voor het eerst verschenen *De leere der gereformeerde kerk, volgens order van de Heydelbergse catechismus verklaard, verbeeterd, en voor yder Sondag met een ontleedende tafel verrijkt* kreeg veel herdrukken en had daardoor grote invloed binnen de Gereformeerde kerk en de *Nadere Reformatie*.⁴²⁸

Tijdens zijn loopbaan als predikant stond hij 33 jaar in Leiden.⁴²⁹ Volgens Knibbe bestond de preek deels uit een verklaring en uitleg van de tekst (*explicatio*) en deels uit een toepassing (*applicatio*) die opkomt uit de uitleg. Hij verzette zich daarmee tegen een te grote nadruk op de toepassing, wat veel voorkwam in zijn dagen.⁴³⁰ De catechismusprediking is bedoeld om de Bijbel uit te leggen en daarom baseerde Knibbe evenals Petrus van der Hagen de catechismuspraak op één of meer Bijbelteksten.⁴³¹

In de *Voorrede* op de tweede druk van zijn catechismusverklaring benadrukt Knibbe het belang van catechismussen. Hij stelt dat deze oude papieren hebben door te verwijzen naar de belijdenissen die zijn opgesteld in de kerkgeschiedenis.⁴³² Hoewel er al veel verklaringen van 'godvruchtige mannen' zijn uitgegeven, voegt Knibbe er 'op veler verzoek' de zijne aan toe. Enerzijds vanwege de vrucht die andere verklaringen droegen, anderzijds vanwege de pogingen om dwaalleringen in te voeren. Knibbe voelt zich 'ter ere van de waarheid' verplicht deze dwalingen te bestrijden, maar wil

⁴²⁶ T. Brienens, *Johannes Hoornbeeck (1617-1666). Eminent geleerde en pastoraal theoloog*, 2008, 119.

⁴²⁷ Brienens, *Johannes Hoornbeeck*, 85-88; Johannes Hoornbeeck, *Tractaat van Catechisatie. Haare oorsprong, gebruik, ende nuttigheid in de Christen-kerkcke*, Leiden 1654.

⁴²⁸ A. Th. Van Deursen, *Rust niet voordat gy ze van buiten kunt. De Tien Geboden in de 17^e eeuw*, 15, 16. Vergelijk W.G. van den Boogert, 'Een geleerd en beproefd leermeester', in: *Reformatorisch Dagblad*, 2 mei 2002.

⁴²⁹ F. van Holten, 'Een vaardig en beroemd leermeester', in: *Reformatorisch Dagblad*, 8 november 2001. Volgens Van Holten heeft Knibbe door zijn preken en geschriften de bij hem ter kerke gaande theologiestudenten beïnvloed.

⁴³⁰ Van Holten, 'Een vaardig en beroemd leermeester', in: *Reformatorisch Dagblad*, 8 november 2001. Knibbe schreef een homiletiek, *Manuductio* (1675), dat zes herdrukken en een Nederlandse vertaling (1692) kreeg; C. Graafland, *Biografisch lexicon*, deel 4, 1998, 256.

⁴³¹ Van Holten, 'Een vaardig en beroemd leermeester', in: *Reformatorisch Dagblad*, 8 november 2001.

⁴³² David Knibbe, 'Aanspraak tot de bloeyende Gereformeerde Gemeente van Jezus Christus tot Leyden', in: David Knibbe, *De leere der gereformeerde kerk, volgens order van de Heydelbergse catechismus verklaard, verbeeterd, en voor yder Sondag met een ontleedende tafel verrijkt*, 1696.

tegelijkertijd streven naar eenheid.⁴³³ Het doel van zijn verklaring is de opbouw van de gemeenteleden.

5 “Opdat iedere lidmaat die hierdoor en verstandiger in de religie, maar ook heijliger van wandel worden mogt; en so yemand hier huys-oeffening over houden wilde, hy daar uyt voor hem en sijn huysgezin Godsaligheyd leeren mogt.”⁴³⁴

10 Uit de voorgeschiedenis van *De leere* blijkt dat Knibbe zijn verklaring schreef met het oog op de kinderen. Knibbe schreef catechisatielessen bij de vragen van het *Kort Begrip* van Fauckelius, bedoeld om in de huiscatechese de kinderen te onderwijzen.⁴³⁵ De verklaring van de *Heidelbergse Catechismus* in 974 toelichtende vragen en antwoorden is een herdruk van deze catechisatie lessen, omdat veel kinderen ook ‘catechiseeren in de kercken’.⁴³⁶

15 Dat het godsdienstonderwijs aan de kinderen een Bijbelse opdracht is, onderstreept Knibbe in de *Katechisatie over den Heydelbergesen Katechismus der Christelijke Gereformeerde Religie*, een betoog voorafgaand aan zijn verklaring. Door middel van de catechese wordt de kinderen van jongs af aan de kennis van God ingescherpt.⁴³⁷ Knibbe bedoelt met zijn verklaring de kinderen, zo valt af te leiden uit de gekozen methode van vragen en antwoorden. Hij schroomt niet om door te vragen als een antwoord voor een kind nog niet duidelijk genoeg is.

Inhoud

20 Het vaderschap van God heeft de aandacht van Knibbe. De bewarende hand van God de Vader, “zonder wiens wil er geen haar van mijn hoofd valt”, komt al aan de orde bij de behandeling van de enige troost, waar de bewaring wordt verbonden aan de volharding der heiligen.⁴³⁸ Hij benadrukt echter dat deze bewaring niet alleen op de eeuwige zaligheid ziet maar ook op het tijdelijke leven. Dat God met zijn kinderen in ‘tegenheyd’ wandelt, zal hen ‘tot zaligheid gedijen’ en meewerken ten goede (Rom. 8:28). Volgens hem strekken zelfs de zonden ‘in seekeren sin’ tot hun zaligheid.

25 1. In seekeren sin, namelijk niet uyt haar selve, want soo werken die de dood, maar door Gods bysonder beleyd daar omtrent/ die haar daar door brengt tot kennisse van haare doodwaardigheyd, om haar voor God te verneederen. (...) 2. En omdat sy na gebedene en

⁴³³ Knibbe, ‘Aanspraak’, in: Knibbe, *De leere*.

⁴³⁴ Knibbe, ‘Aanspraak’, in: Knibbe, *De leere*.

⁴³⁵ Zie voor de bibliografische gegevens van Fauckelius het hoofdstuk over Teellinck. De titel van de catechisatielessen van Knibbe is *Katechisatie over het Kort Begrip der Christelijke Gereformeerde Religie*, 1685. Golverdingen, ‘De Catechismus in het kerkelijk onderwijs’, in: Van ‘t Spijker (e.a.), *Troostboek*, 249.

⁴³⁶ Golverdingen, ‘De Catechismus in het kerkelijk onderwijs’, in: Van ‘t Spijker (e.a.), *Troostboek*, 250.

⁴³⁷ Knibbe, ‘Katechisatie over den Heydelbergesen Katechismus der Christelijke Gereformeerde Religie’, in: Knibbe, *De leere*, 2.

⁴³⁸ Knibbe, *De leere*, zondag 1, vraag 1 (hierna: 1.1), 13.

verkreegene vergeeving van die/ God meer lief hebbe. (...) 3. Ook omdat sy soo veel te voorsigtiger tragten soudē haar te houden aan Gods geboden.⁴³⁹

Knibbe stelt veel vragen om tot een grondige uitleg van de Catechismus te komen. Zo vraagt hij in de behandeling van God de Vader, de eerste persoon in de drie-eenheid, naar de redenen waarom we spreken van God de Vader. Hij noemt er drie: God heeft zijn Zoon Christus gegeneerd, Hij heeft in zijn vaderlijke liefde sommige mensen uitverkoren tot de aanneming van kinderen en Hij is de 'oorzaak en voortbrenger' van alles wat in de tijd is geworden en voortgebracht.⁴⁴⁰ Vervolgens staat hij in tien pagina's stil bij het scheppingswerk van God de Vader, waarin hij uitvoerig ingaat op wat God op elke dag schiep.⁴⁴¹ Aan het slot van zijn verklaring stelt hij dan de vraag waarom we de Schepper 'God de Vader' noemen.

"Niet alleen om dat hy is de eeuwige Vader onses Heeren Jesu Christi, maar om dat hy ook om sijn Soons Christi wil mijn God ende Vader is. Joh. 20:17 (...) en Eph. 1:5 (...)."⁴⁴²

Het is volgens Knibbe een 'grootte weerdighejd' en 'bysondere vertroosting' dat de Schepper en eeuwige Vader van onze Heere Jezus Christus onze Vader wil zijn.⁴⁴³ Maar uit de verklaring van vraag 26 blijkt dat het scheppingswerk van God de meeste aandacht krijgt; het vaderschap van God roept slechts één vraag op bij Knibbe. Dit zien we ook terug in de verklaring van vraag 27 en 28. Knibbe heeft de meeste aandacht voor Gods voorzienigheid en is beknopt over het vaderschap van God.⁴⁴⁴

In de *Praktijk* wijst Knibbe op enkele plichten die voortkomen uit de leer van Gods voorzienigheid. De kennis van God als Vader moet de gelovigen opwekken tot het aanschouwen van Gods werken (met aandacht, verwondering, blijdschap en ootmoed), tot de dienst en vrees van God, tot vertrouwen op God en, samen met alle andere schepselen, tot de lof en verheerlijking van God.⁴⁴⁵ Hoewel Knibbe bij deze plichten niet expliciet het vaderschap van God noemt, houdt hij God als Schepper en God als Vader toch dicht bij elkaar. Dit blijkt uit een verwijzing naar Deuteronomium 32:6 en uit de tweede beweegreden die hij noemt voor deze plichten. Naast dat God "een getrouwe God is/ die sterckt tegen verdrukking", is God 'onze Vader' en zijn alle dingen in Gods handen.⁴⁴⁶

⁴³⁹ Knibbe, *De leere*, 1.1, 15.

⁴⁴⁰ Knibbe, *De leere*, 9.26, 122.

⁴⁴¹ Knibbe, *De leere*, 9.26, 121-130.

⁴⁴² Knibbe, *De leere*, 9.26, 131. Knibbe schrijft de genoemde teksten volledig uit.

⁴⁴³ Knibbe, *De leere*, 9.26, 131.

⁴⁴⁴ Knibbe heeft bijna twaalf pagina's nodig voor de behandeling van vraag 27 over Gods voorzienigheid, 135-146; slechts drie pagina's voor vraag 28 over de troost voor de gelovige met daarin aandacht voor het vaderschap van God, 146-148.

⁴⁴⁵ Knibbe, *De leere*, 9.26, 132.

⁴⁴⁶ Knibbe, *De leere*, 9.26, 131; 10.28, 148. Knibbe verwijst naar Psalm 103:13-14 en Mattheüs 6:30-32.

Kindschap

In de verklaring van het kindschap van Christus in vergelijking met het kindschap van de gelovigen besteedt Knibbe de meeste aandacht aan de vraag of Christus Gods Zoon is. Hij gaat daarbij expliciet in op de dwalingen van de Arianen en de Socinianen en verwerpt deze met Bijbelse argumenten.⁴⁴⁷

- 5 Hierin volgt Knibbe zijn leermeester Hoornbeeck die de leer van de Socinianen de ‘meest afbrekende ketterij’ noemde.⁴⁴⁸ De volgelingen van Faustus Socinus (1539-1604) legden de christelijke dogma’s langs de meetlat van het verstand, wat onder meer resulteerde in het afwijzen van de drie-eenheid en de goddelijkheid van Christus en de Heilige Geest.⁴⁴⁹ Dat Knibbe deze kwestie van belang achtte, wordt bevestigd door de uitgave van een samenvatting van het driedelige werk *Tegen het*
10 *Socinianisme* van zijn leermeester Hoornbeeck in 1690.⁴⁵⁰

Hoewel het kindschap en de generatie van Christus voor het menselijk verstand ‘geheel onbegrijpelijk’ is, wijst Knibbe op vier verschillen tussen het kindschap van Christus en het kindschap van Gods kinderen.⁴⁵¹ Wanneer hij spreekt over Gods kinderen, sluit hij zichzelf en zijn hoorders daar bij in en spreekt van ‘wij’.

- 15 1. Hy is Soon van natuere door generatie, wy alleen door aanneeming. Gal. 4:4/5 (...) 2. Hy is het geweest van eeuwigheyd/ wy sijn alleen van eeuwigheyd verordineerd, om dat te worden in de tijd, Eph. 1:5 (...) 3. Hy is gegeneerd door een natuerlijke noodsaakelijckheyd Gods/ maar wy sijn het geworden/ uyt liefde na het vry welbehaagen Gods. 1 Joh. 3:1. (...) 4. Hy uyt het weesen, wy na sijn wil. Jac 1:18 (...) Wy sijn om sijnen ’t wille tot kinderen Gods
20 aangenomen. Joh. 1:12 (...).⁴⁵²

Gezag

In de verklaring van het vijfde gebod schrijft Knibbe dat de kinderen hoogachting aan hun ouders zijn verschuldigd. Volgens de predikant zijn de ouders de eerste naast God aan wie deze hoogachting toekomt. De belofte in het vijfde gebod is er aan toegevoegd om hen hiertoe des te meer aan te

⁴⁴⁷ Knibbe, *De leere*, 13.33, 193.

⁴⁴⁸ Brienens, *Johannes Hoornbeeck*, 41-42. Hoornbeeck publiceerde *Socinianismus confutatus*, verschenen in drie delen, Utrecht 1650, Leiden 1662 en Leiden 1664. In zijn hoofdwerk, *Summa Conversiarum Religionis*, Utrecht 1653, staat ook een hoofdstuk over de ‘ketterij’ van de Socinianen.

⁴⁴⁹ Brienens, *Johannes Hoornbeeck*, 41.

⁴⁵⁰ C. Graafland, *Biografisch lexicon*, deel 4, 257. De titel van deze uitgave is *Socinianismi confutati compendium* (1690), een samenvatting van Hoornbeecks driedelige *Socinianismus confutatus* (1650-1664).

⁴⁵¹ Knibbe, *De leere*, 13.33, 190.

⁴⁵² Knibbe, *De leere*, 13.33, 194, 195.

zetten.⁴⁵³ Bij de beweegredenen tot het houden van het vijfde gebod beroept Knibbe zich op de goddelijke opdracht uit de Bijbel, het vaderschap van God laat hij achterwege.⁴⁵⁴

Kinderdoop

5 Ook aan het einde van de zeventiende eeuw wordt in de behandeling van de kinderdoop positie ingenomen tegen de Wederdopers en Mennonieten.⁴⁵⁵ De kwestie van de kinderdoop is 150 jaar na de opstelling van de Heidelbergse Catechismus blijkbaar nog steeds van belang.⁴⁵⁶ Als gevolg van deze positiebepaling bestaat het grootste gedeelte van Knibbes verklaring uit het aanhalen van teksten uit de Bijbel die de kinderdoop ondersteunen.

10 Alleen de kinderen van wie (een van) de ouders 'de Christelijke religie' geloven en belijden, mogen gedoopt worden. Dit laat onverlet dat ook kinderen van niet-wedergeboren ouders gedoopt worden. De leraar is immers niet in staat het hart aan te zien, dit kan alleen God.⁴⁵⁷ Knibbe verwijst naar de praktijk van de besnijdenis in het Oude Testament waarbij ook geen onderzoek werd gedaan naar de 'inwendige besnijdenis' van de ouders. Het is mogelijk dat goddeloze ouders kinderen laten dopen "die God ter saligheyd heeft uytverkooren" en dat Godzalige ouders kinderen voortbrengen "die de
15 Heere verworpen hadde."⁴⁵⁸ De vraag wie er gedoopt mogen worden, roept de vraag op wat de doop betekent. Knibbe staat stil bij de inhoud van de doop n.a.v. van Paulus' woorden dat de kinderen van de gelovigen heilig zijn.

20 Om dat sy gebooren sijnde uyt een vader of moeder die het geloove belijden, nu niet meer gerekend en worden onder de prophane en onheylige/ die vervreemt sijn van het leeven Gods/ en vreemdelingen der belofte sijn/ maar tot de borgeren en huysgenoten Gods behooren/ en alsoo uytterlijk heylig, als bondgenooten. Soo word Israel genaamd een Heylig volk Exod. 19:6. Schoon daar veel onwedergeboorene onder waaren. Haar kinderen een Heylig Saad Ezr. 9:2. Vergeleeken met Neh. 9:2. Daar sy genaamd worden het saad Israels; soo sijn de kinderen der Christenen in soo verre ook Heylig, dat is/ verbondswijse geheyligt;
25 soo kan Paulus gesien hebben op de spreekwijze der Jooden/ die van der Joodengenooten kinderen seyde: dat sy heylig gebooren waaren, na dat de Heydenen tot het Joodendom waaren over gegaan.⁴⁵⁹

⁴⁵³ Knibbe, *De leere*, 39.104, 621.

⁴⁵⁴ Knibbe, *De leere*, 39.104, 634.

⁴⁵⁵ Knibbe, *De leere*, 27.74, 444.

⁴⁵⁶ Vergelijk A. Hoekema en Sj. Voolstra, *De doopsgezinden. Geschiedenis, geloofsleer, organisatie*, 1999, 22, 32-33.

⁴⁵⁷ Knibbe, *De leere*, 27.74, 444.

⁴⁵⁸ Knibbe, *De leere*, 27.74, 445.

⁴⁵⁹ Knibbe, *De leere*, 27.74, 445.

Uit dit citaat blijkt dat Knibbe de kinderen van gelovige ouders rekent onder de burgers en huisgenoten van God. Knibbe beperkt de verbondsmatige heiliging echter tot een uiterlijke heiliging. Hij verwijst daarvoor naar het volk Israel dat voor een deel bestond uit onwedergeboren mensen. Net als Willem Teellinck spreekt Knibbe dus dubbelzinnig over de gedoopte kinderen. Dit riep bij
5 Teellinck de vraag op naar de verhouding tussen de geloofsleer (theorie) en de prediking (praktijk). Hoewel Teellinck de kinderen doopte omdat zij deel aan de Heilige Geest hebben, dringt hij aan op bekering en geloof omdat hij constateert dat veel gedoopte kinderen zich de genade van God inbeelden. Teellinck spoorde de gemeente dan ook aan tot het doorleven van de leer en een heilige levenswandel. Echter, Teellinck blijft stellen dat de kinderen door de doop in het verbond van God
10 zijn ingelijfd en zij kinderen van God zijn. Hij veronderstelt dat deze kinderen wedergeboren (levend gemaakt) zijn.⁴⁶⁰ Knibbe spreekt echter niet op deze wijze over de gedoopte kinderen, maar beperkt de verbondsmatige heiliging tot een uiterlijke heiliging. Omdat het bij Knibbe een verklaring betreft, kan worden gesteld dat bij hem het onderscheid tussen een uitwendige heiliging en een inwendige heiliging ingang heeft gevonden.

15 Dit wordt bevestigd door de resultaten uit het onderzoek van W. Verboom. Hij constateert dat bij Knibbe een verschuiving heeft plaatsgevonden als het gaat over de vraag of gedoopte kinderen de Heilige Geest bezitten. In de *Nadere Reformatie* had zich de gedachte ontwikkeld dat gedoopte kinderen alleen deel hadden aan de Heilige Geest en de verbondsweldaden zolang het tegendeel niet bleek. De vraag of kinderen de Heilige Geest bezitten, is afhankelijk geworden van de kenmerken.⁴⁶¹
20 In de vraag naar de troost van de doop die wordt ontvangen, komt zo'n kenmerk ter sprake wanneer Knibbe zich afvraagt "wat troost kan men ontvangen daar uyt/ dat wy soo gedoopt sijn/ indien wy die wel beleeven?"⁴⁶² De troost van de doop is afhankelijk van de juiste beleving, aldus Knibbe.⁴⁶³

In de bestrijding van het standpunt van de Wederdopers blijkt dat Knibbe onder 'alle volken' uit Mattheüs 28:19 ook de kinderen verstaat. Hoewel dat in deze tekst niet met zoveel woorden staat,
25 blijkt het volgens Knibbe uit de verklaring en kracht van de woorden.⁴⁶⁴ Omdat de kinderen tot de gelovigen worden gerekend, behoren zij gedoopt te worden. Vervolgens verwijst Knibbe ook naar de argumenten en Bijbelteksten die de Heidelbergse Catechismus noemt: de kinderen zijn in het

⁴⁶⁰ Zie pagina 59-61 van deze scriptie.

⁴⁶¹ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 293-295.

⁴⁶² Knibbe, *De leere*, 27.74, 450.

⁴⁶³ Uit het *Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* blijkt dat het woord 'beleeven' in de zeventiende eeuw ook andere betekenissen had dan dat wij er tegenwoordig aan geven. Zo kan het woord de betekenis hebben van: 'naleven', 'betrachten', 'zich op een bepaalde wijze gedragen', 'er voor uit komen', etc. Op deze plaats lijkt Knibbe met het woord 'beleeven' echter te bedoelen: 'het door ervaring leren kennen', de betekenis die wij tegenwoordig ook aan het woord geven.

⁴⁶⁴ Knibbe, *De leere*, 27.74, 445, 446.

verbond Gods en zijn in de gemeente begrepen. Aan de kinderen is, niet minder dan aan de volwassenen, de verlossing van zonden beloofd en de kinderdoop is in de plaats van de besnijdenis gekomen.⁴⁶⁵ Op deze plaats noemt hij de argumenten uit de Heidelbergse Catechismus en de toegevoegde tekstverwijzingen zoals Genesis 17:7,10-24, Deuteronomium 31:12, Joel 2:16, Marcus 10:14, Handelingen 2:38-39 en Kolossenzen 2:11-12. Knibbe wijst op de overeenkomsten tussen de besnijdenis en de doop en ziet de verschillen als omstandigheden die het wezen der zaak niet wegnemen.⁴⁶⁶ In het noemen van deze argumenten sluit Knibbe aan bij eerdere verklaarders.

Vervolgens wijst de auteur op de plichten van de ouders, van de peters en meters⁴⁶⁷ en van de kinderen. Hierbij valt de nadruk die hij legt op onderwijs en opvoeding op.⁴⁶⁸ Knibbe geeft ook aan wat de gemeenteleden kunnen doen wanneer er kinderen gedoopt worden en noemt ten slotte de troost die ontvangen wordt door de doop, "indien wy die wel beleeven."⁴⁶⁹

1. Dat wy het eygendom Gods sijn/ die sijn Naam over ons heeft laten noemen: soo dat wy kinderen/ en bygevolg erfgenaamen des eeuwigen leevens syn. Gal. 3:27/29. (...) 2. Het is ons een handschrift der verseekering van de vergeeving der sonden (...) 1 Joh. 1:7. Het strekt ons tot dog tot een vrage van een goede conscientie tot God. 1 Pet. 3:21. Ten 3. Het verseekert ons dat wy eens in den Hemel sullen genieten de volle vrugt en beteekende saak van de Doop: Ephes: 5:26 (...). Apoc. 19:8 (...).⁴⁷⁰

Gebed

Wanneer we in het gebed des Heeren God aanspreken met 'Vader', dan wordt de eerste persoon in de Drie-eenheid aangesproken "sonder nochtans eenigzins uyt te sluyten de Soon of de heylige Geest."⁴⁷¹ Knibbe benadrukt dat zowel de Vader, de Zoon en de Geest aan 'ons' zijn gegeven en dat zij niet zijn te scheiden.⁴⁷²

Waarom wordt God dan toch 'onze Vader' genoemd, zo vraagt Knibbe zich af. Hij noemt vier argumenten: vanwege de schepping, de genadige aanneming tot kinderen, de krachtdadige

⁴⁶⁵ Knibbe, *De leere*, 27.74, 446, 447.

⁴⁶⁶ Knibbe, *De leere*, 27.74, 448.

⁴⁶⁷ Het verschijnsel van peters en meters komt met name voor in de Rooms-Katholieke Kerk en minder in protestantse kerken. De peter (peetoom) en meter (peettante) zijn getuigen van de doop van het kind en nemen de verantwoordelijkheid op zich om aandacht en zorg te besteden aan de christelijke opvoeding van de dopeling, in het bijzonder als (een van) de ouders komt te overlijden. Blijkbaar kwam het voor in de gemeente of omgeving van Knibbe, waardoor hij er aandacht aan besteedt.

⁴⁶⁸ Knibbe, *De leere*, 27.74, 449.

⁴⁶⁹ Knibbe, *De leere*, 27.74, 449, 450.

⁴⁷⁰ Knibbe, *De leere*, 27.74, 450.

⁴⁷¹ Knibbe, *De leere*, 46.120, 733.

⁴⁷² Knibbe, *De leere*, 46.120, 733.

wedergeboorte en vanwege Gods vaderlijke liefde en ontferming tot ons als zijn kinderen.⁴⁷³ Voor het eerste argument, de schepping, beroept Knibbe zich op een gedeelte uit het afscheidslied van Mozes waarin hij spreekt tot het dwaas en onwijs volk (Deuteronomium 32:6). Bij het eerste argument is Gods vaderschap breder dan bij de overige drie argumenten waarbij Knibbe teksten
5 aanhaalt die van toepassing zijn op de gelovigen, de uitverkorenen.⁴⁷⁴

Dat wij God aanroepen met 'onze Vader' is bedoeld om daar mee de liefde te tonen die wij hebben tot "andere van Gods bondgenooten/ die mede als kinderen deel hebben aan God/ als haar Vader."⁴⁷⁵ Het is opvallend dat Knibbe de vraag stelt of de gelovigen onder het Oude Testament God ook konden aanbidden als Vader. Hij stelt deze vraag vaker⁴⁷⁶ wat is te plaatsen in de historische
10 context, gezien het debat dat plaatsvond tussen de 'Voetianen' en de 'Coccejansen' over de verhouding tussen het Oude en Nieuwe Testament.⁴⁷⁷ In het antwoord op deze vraag verwijst Knibbe naar een aantal teksten waaruit blijkt dat gelovigen onder het Oude Testament ook het vaderschap van God kenden.⁴⁷⁸ Daarnaast zegt hij bij een verwijzing naar Romeinen 9:4 en Galaten 4:1 ook expliciet dat "God is haare God geweest/ sy waaren kinderen en erfgenamen, hoewel sy nog
15 onmondige waaren."⁴⁷⁹ Knibbe betoogt dat de woorden uit Romeinen 8:15 en Galaten 4:4-6 niet betekenen dat Oud-Testamentische gelovigen geen aanneming tot kinderen kenden.

Dit kan wederom niet verstaan worden absoluut, als of sy dog geen aanneming tot kinderen gehad zouden hebben/ maar het siet op haar uytterlijke staat, ende de bediening der
20 genaade in die tijden: namelijk sy waaren wel kinderen, en hadden regt tot alles/ maar jonge kinderen, die door ceremonien en offerhanden/ ende andere bedieningen der Wet/ nog in tucht en order gehouden/ -en alsoo tot Christum geleyd worden.⁴⁸⁰

Het aanspreken van God met de vadertitel is voor Knibbe van groot belang. Hoewel er in de Bijbel gebeden van gelovigen zonder deze aanspreektitel zijn opgenomen, moet in het gebruik van deze

⁴⁷³ Knibbe, *De leere*, 46.120, 733.

⁴⁷⁴ Knibbe, *De leere*, 46.120, 733. Knibbe verwijst naar Efeze 1:5, 1 Johannes 3:1, Johannes 1:12-13, Jakobus 1:18 en Psalm 103:13.

⁴⁷⁵ Knibbe, *De leere*, 46.120, 734.

⁴⁷⁶ Knibbe, *De leere*, 46.121, 739. Op de gelovigen in het Oude Testament gaat hij ook in bij de behandeling van vraag en antwoord 121.

⁴⁷⁷ W.J. van Asselt en P.H.A.M. Abels, 'De zeventiende eeuw', in: Herman. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 475. De uitleg van Johannes Coccejus (1603-1669) van het sabbatsgebod riep veel verzet op van Gijsbertus Voetius en diens volgelingen, de zogenaamde 'Voetianen'. "De discussie had hoofdzakelijk betrekking op de functie van het begrip 'verbond' (*foedus*) in de dogmatiek. Anders gezegd: het conflict tussen Coccejus en de Orthodoxie betrof meer diens heilshistorische visie op de verhouding tussen het Oude en Nieuwe Testament en de consequenties van deze visie voor de christelijke ethiek dan de fundamentele *loci* van de klassieke dogmatiek" (475).

⁴⁷⁸ Knibbe, *De leere*, 46.120, 734. Knibbe verwijst naar Jesaja 63:16, 64:8, Jeremia 3:19 en Psalm 51:14.

⁴⁷⁹ Knibbe, *De leere*, 46.120, 734.

⁴⁸⁰ Knibbe, *De leere*, 46.120, 735.

- aansprektitels God als Vader worden aangemerkt. Knibbe maakt de vergelijking met het kind van een koning die zijn vader namen geeft die zijn macht en regering uitdrukken, maar hem in de eerste plaats ziet als zijn vader.⁴⁸¹ De redenen zijn volgens de Catechismus het verwekken van een ‘kinderlijke vreze’ en een ‘kinderlijk toevorzicht’. De kinderlijke vreze bestaat volgens Knibbe uit
- 5 “een heylige hoogagtinge uyt aanmerking van sijn ontsaggelijke/ dog goedertierene Majesteyt”; het kinderlijk toevorzicht bestaat uit een “vertrouwen op God (...)/ gelijk een kind alles goeds van syn vader verwacht.”⁴⁸² De vergelijking met het kind van de koning en de nadruk die Knibbe legt op het aanspreken van God met ‘Vader’ kunnen er op wijzen dat deze aanspraak onder druk stond in de tijd van Knibbe, wat echter moeilijk is te achterhalen.
- 10 De toevoeging ‘Die in de hemelen zijt’ toont dat God, in tegenstelling tot de afgoden, de ware God is. God vertoont in de hemel “de uytneemende glans en heerlijkheyd van sijn Majesteyt (...)/ gelijk een koning in sijn paleys” en vanuit deze schatkamer schenkt Hij alle zegeningen.⁴⁸³ De motivatie van deze toevoeging beperkt Knibbe niet alleen tot de in de Catechismus genoemde argumenten. Waar de Catechismus stelt dat ‘Die in de hemelen zijt’ is toegevoegd “opdat wij van de hemelse majesteit
- 15 Gods niet aardselijk denken, en van sijn almachtigheid alle nooddruft des lichaams en der ziel verwachten”, vult Knibbe deze argumenten aan.⁴⁸⁴

- Vrag. Wat voor reedenen souden hier van nog meer kunnen gegeeuen worden?
- Antw. 1. Dat wy den drie eenigen waaren God alleen aanbidden; niet eenige Engelen/ en Heylige/ want die sijn wel in den Hemel om God te looven/ maar niet in de Hemelen, daar is
- 20 God alleen. Ten 2. Dat wy weeten moeten waar heenen onse herten en handen moeten opgeheeuuen weesen/ namelijk na den Hemel. Ps. 25:1. Tot u, O Heere, hef ik mijn siele op. Daarom ook het gebed genaamt word een opheffing der handen. 1 Tim. 2:8 (...). Ten 3. Dat wy van die God geen dingen bidden sondig, schandig, of de hemelse Majesteyt onbetamelijk souden sijn/ ons te geeuen. Matth 20:21 (...).⁴⁸⁵

- 25 In de *praktijk* vraagt Knibbe naar het onderwijs voor de ziel. Hij stelt dat het aanspreken van God met ‘Vader’ ten eerste de inhoud van de ware kennis van God is waarmee alle gebeden en devotie moeten beginnen. Wil men ‘wel’ bidden, dan moet men ook verzekerd zijn van Gods vaderlijke liefde

⁴⁸¹ Knibbe, *De leere*, 46.120, 736.

⁴⁸² Knibbe, *De leere*, 46.120, 736. Knibbe verwijst naar Maleachi 1:6, 1 Petrus 1:17 en Mattheus 7:9.

⁴⁸³ Knibbe, *De leere*, 46.121, 738.

⁴⁸⁴ Knibbe schrijft bij het in de Catechismus genoemde argument dat “wij ons niet verbeelden souden dat God is een man, en van gelijke beweegingen als onse aardse vaders”, Knibbe, *De leere*, 738.

⁴⁸⁵ Knibbe, *De leere*, 46.121, 739.

en gunst en moet men in geloof bidden dat Hij ‘onze God’ en ‘onze Vader’ is. Dit houdt ten slotte ook in dat niet alleen voor zichzelf, maar ook voor anderen wordt gebeden.⁴⁸⁶

Om over een goed fundament te beschikken om God als ‘onze Vader’ aan te spreken, moeten enkele plichten worden waargenomen. Dit zijn grote eerbiedigheid en hoogachting van God de Vader in de hemel; God dienen zoals een kind zijn vader dient, met alle liefde en onderwerping; een hemelse gezindheid zoeken te verkrijgen; liefde tot de broeders in het geloof, als kinderen van één Vader.⁴⁸⁷ Hier maakt Knibbe een vergelijking met de liefde van een kind tot zijn aardse vader.

Knibbe besluit zijn verklaring van de aanhef van het gebed des Heeren met de vraag naar de troostgronden van het aanspreken van God met ‘onze Vader’. Deze aanspraak strekt tot grote heerlijkheid, geeft grote vrijmoedigheid en vertrouwen om God in alle noden aan te roepen, verzekert van een vaderlijk en gunstig antwoord op het gebed, leert in droefheid de hemel als het vaderhuis te zien en verzekert “dat wy eens volkomen sullen God als onse Vader kennen/ genieten, en aller sijner hemelser goederen deelagtig worden.”⁴⁸⁸

Knibbe is in zijn uitleg persoonlijk en spreekt voortdurend over ‘mijn’ en ‘onze’. Het is daarom opmerkelijk dat hij in de vraag naar de troost van de leer dat God ‘om Christus wil mijn God en Vader is’ toespitst op de ‘waar geloovige’.⁴⁸⁹ Ook schrijft hij over de de *gelovigen* van het Oude Testament en de *gelovigen* van het Nieuwe Testament.⁴⁹⁰ In het besluit van de behandeling van Gods voorzienigheid spreekt hij wel direct tot de lezer/leerling: “wat troost hebt gij?”⁴⁹¹ Er is aldus sprake van een beginnende verschuiving van de persoonlijke kennis naar de beschouwende kennis van het geloof, of, zoals C. Graafland het verwoordt, van het uittrekken van verstands- en geloofskennis.⁴⁹²

Zo heeft er aan het eind van de zeventiende eeuw meer dan één verschuiving plaatsgevonden. Want, zoals is geconstateerd, Knibbe beperkt ook de verbondsmatige heiliging door de doop tot een uiterlijke heiliging. Het wordt daarom tijd om de balans op te maken. In het volgende hoofdstuk daarover meer.

⁴⁸⁶ Knibbe, *De leere*, 46.121, praktijk, 740.

⁴⁸⁷ Knibbe, *De leere*, 46.121, praktijk, 740, 741.

⁴⁸⁸ Knibbe, *De leere*, 46.121, praktijk, 742.

⁴⁸⁹ Knibbe, *De leere*, 9.26, 132.

⁴⁹⁰ Knibbe, *De leere*, 46.121, 739.

⁴⁹¹ Knibbe, *De leere*, 10.28, 148.

⁴⁹² C. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie*, deel 4, 257.

Hoofdstuk 10

In de voorgaande hoofdstukken is verwoord hoe acht zeventiende-eeuwse Nederlandse gereformeerde predikanten in een catechismusverklaring schreven over God als Vader. In dit hoofdstuk geef ik de onderzoeksresultaten beknopt weer, geef ik verklaringen voor opvallende zaken en plaats ik deze in de historische context. Zo kan het onderzoek worden samengevat en antwoord worden gegeven op de hoofdvraag van dit onderzoek:

Op welke wijze werd er door zeventiende-eeuwse predikanten in de gereformeerde traditie geschreven over de verhouding van de (catechismus)leerling tot God als Vader?

In de zeventiende eeuw werd het Nederlandse kerngezin gekenmerkt door een geordende gezagsstructuur met de vader aan het hoofd. Volgens S. Ozment had de vader drie taken: de zorg en bescherming voor het welzijn van zijn vrouw en kinderen en de rechtvaardige regering over zijn kinderen en knechten. In de geloofsopvoeding van de kinderen vormde het onderwijs uit de Heidelbergse Catechismus (1563) de spil. Naast het gezin en de school was ook de kerk een plaats waarin de geloofsopvoeding plaatsvond, via de catechese. Doelstelling hiervan was het bijbrengen van kennis en het leren leven in de dienst van God. In de gereformeerde kerk in Nederland had de Heidelbergse Catechismus daarnaast een plaats in de zondagse leerdienst, vanaf het eind van de zestiende eeuw zelfs verplicht. De catechismusprediking diende als hulpmiddel bij de verklaring en toepassing van de Bijbel en hielp de gemeente te onderwijzen en te bewaren bij de gereformeerde leer. Verschillende predikanten schreven een verklaring van de Heidelbergse Catechismus, bedoeld als uitleg voor de kinderen en de overige gemeenteleden. Met behulp van acht zeventiende-eeuwse verklaringen wordt antwoord gegeven op de onderzoeksvraag.

De Heidelbergse Catechismus geeft met een aantal vragen en antwoorden de auteurs de gelegenheid om expliciet in te gaan op het vaderschap van God: de vragen over het geloof in Gods voorzienigheid (26-28), het kindschap van de gelovigen (33) en de aanspraak in het gebed des Heeren (120-121). De verhouding van de kinderen van de gemeente, de catechismusleerlingen, tot God kan terugkomen bij de behandeling van de kinderdoop (74) en de verhouding tussen aardse vaders en de hemelse Vader kan worden behandeld bij het vijfde gebod (104).

In de eerste plaats blijkt dat de bestudeerde verklaarders in hun behandeling van de vragen 26, 27 en 28 van de Heidelbergse Catechismus terughoudend zijn in het spreken over het beeld van God als Vader wanneer dit wordt vergeleken met het spreken over het beeld van God als Schepper en Onderhouder van de wereld. Zonder uitzondering besteden alle auteurs in hun verklaringen meer aandacht aan het beeld van God als Schepper en Onderhouder dan aan het beeld van God als Vader.

Kennelijk vonden de verklaarders dit aspect belangrijker, hoewel de vragen en antwoorden 26-28 beide aspecten benoemen. Bij Teellinck is dit contrast bijvoorbeeld erg groot: tegenover 38 pagina's die handelen over God als Schepper staan twee pagina's die handelen over God als Vader.⁴⁹³

5 Een verklaring voor deze verdeling kan worden gevonden in de historische context waarin de verklaarders leefden. De gereformeerde predikanten leefden in de zestiende en zeventiende eeuw en richtten zich op de dwaalleraren van hun tijd. Zij hadden te maken met de opvattingen van atheïsten (zij die in hun leven geen rekening hielden met (het bestaan van) God), remonstranten en socinianen. In hun verklaringen worden deze opvattingen regelmatig weergegeven en weerlegd. De consequentie is dat zij zich vooral richtten op de aspecten die ter discussie stonden, zoals de vraag of
10 God de wereld heeft geschapen en nog door Zijn voorzienigheid onderhoudt.⁴⁹⁴

Wanneer de predikanten inhoudelijk schrijven over het beeld van God als Vader, benadrukken zij als eerste Gods vaderlijke bewaring, zorg en voorzienigheid. Gods bewaring is zowel tijdelijk als eeuwig, zo stelt Knibbe. De woorden uit Mattheüs 10:29-30 en Lucas 12:6-7 vormen het uitgangspunt om Gods bewaring te verduidelijken. Zonder de hemelse Vader valt er geen haar van het hoofd van de
15 gelovige, die tegenspoed geduldig mag dragen omdat hij weet dat dit uit Gods vaderhand afkomstig is. Hierbij vullen verschillende auteurs het begrip 'tegenspoed' concreet in. Bastingius bijvoorbeeld betreft dit op de vervolging van gelovigen in Antwerpen, aan wie hij een brief schreef die hij toevoegde aan zijn catechismusverklaring. Ook verwijzen de verklaarders naar Bijbelse figuren zoals Jozef, Job en David. Andere aspecten die tot het beeld van God als Vader behoren zijn Gods
20 vaderlijke kastijding (Bastingius), Zijn gewilligheid om te geven wat 'wij' bidden (Bastingius), Zijn eeuwige, vaderlijke liefde en ontferming (Van der Hagen) en Zijn lankmoedigheid en geduld (Van der Hagen). Teellinck betreft zelfs alle eigenschappen van een aardse 'vader' op God als hij schrijft dat
25 "al wat de Heere Godt is/ ende vermach/ dat hy dat alles is ende vermach/ my ten goede ende ter salicheyt; als zijnde vriendelijcken tot my genegen/ ghelijck een goedertierene vader tot zijn kindt/ dat hy liefheeft."⁴⁹⁵ Hij verwijst daarbij ook naar de vader in Jezus' gelijkenis over de verloren zoon in Lucas 15.⁴⁹⁶ Teellinck gaat hierin verder dan de andere bestudeerde verklaarders.

Vervolgens benadrukken de auteurs in de behandeling van vraag en antwoord 33 het onderscheid tussen het kindschap van Christus en het kindschap van de gelovigen. Christus is de eeuwige, eigen

⁴⁹³ Teellinck, *Huys-boeck*, 189.

⁴⁹⁴ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 477-478, 480-481. Op de achtergrond speelt ook de natuurwetenschappelijke revolutie mee die zich in de zestiende en zeventiende eeuw voltrok. De natuurwetenschap ontstond waaraan de namen van Copernicus (1473-1543), F. Bacon (1561-1626), Galilei (1564-1642) en Kepler (1571-1630) zijn verbonden. Hierdoor ontstonden nieuwe wereldbeelden. Bijvoorbeeld René Descartes (1596-1650) stelde vragen bij de verhouding tussen de natuurwetenschap en het boek Genesis.

⁴⁹⁵ Teellinck, *Huys-boeck*, 189.

⁴⁹⁶ Teellinck, *Huys-boeck*, 189-190.

en natuurlijke Zoon van God. De gelovigen zijn uit genade en om Christus' wil tot kinderen aangenomen, geadopteerd, maar beschikken niettemin over alle kinderrechten. Zij genieten de liefde van de Vader, mogen Hem vrijmoedig aanroepen en zijn erfgenamen van het eeuwige leven. Het kindschap van de gelovigen scheidt een grote verantwoordelijkheid en verplichtingen, zoals gehoorzaamheid en verootmoediging (Bastingius) en een oprechte levenswandel (Lansbergen). Het moet leiden tot het besef van de grootte van Gods liefde en de erkenning van Zijn weldaden (Lansbergen). Het valt op dat Van der Hagen zich in de behandeling van vraag en antwoord 33 concentreert op de vraag of Christus Gods natuurlijke Zoon is, hoewel hij het kindschap van de gelovigen wel noemt en hen aan hun plicht herinnert om voor God te leven. Ook Knibbe besteedt de meeste aandacht aan de vraag of Christus de Zoon van God is. Net zoals bij de nadruk op God als Schepper en Onderhouder kan op deze plaats een verklaring worden gevonden in de historische context. In de tweede helft van de zeventiende eeuw waren de denkbeelden van het Socinianisme, de aanhangers van Faustus Socinus (1539-1604), uit Polen via Duitsland naar Nederland gekomen. De ontkenning van de drie-eenheid, de godheid van Christus en de Heilige Geest en andere opvattingen stuitte op veel verzet bij de gereformeerde theologen en predikanten. Deze 'ketterijen' werden dan ook fel bestreden in theologische handboeken.⁴⁹⁷ Dit wordt bijvoorbeeld bevestigd door Knibbes uitgave van een samenvatting van het driedelige werk tegen het Socinianisme van zijn leermeester Hoornbeeck in 1690.⁴⁹⁸

Hierboven werd al ingegaan op het inhoudelijke aspect van het kindschap van de gelovigen. Daarmee komen we in de tweede plaats op de verhouding tussen de catechismusleerling en God als Vader. De auteurs tekenen deze verhouding met behulp van een aantal begrippen. Zo wordt de inhoud van Gods vaderschap ingekleurd met begrippen als bewaring, zorg en voorzienigheid. Ook treffen we bij verschillende auteurs begrippen aan als kastijding, liefde en ontferming, vrijgevigheid, lankmoedigheid en geduld. Dit is slechts één perspectief van de verhouding, het perspectief vanuit God. De auteurs beschrijven daarnaast ook het perspectief vanuit de leerling.

In het algemeen vormt het vaderschap van God een bron van zekerheid en troost. Het zicht op God als Vader werkt en versterkt in de harten van de gelovigen een zeker en vast vertrouwen. Gods vaderlijke bewaring vertroost en versterkt de gelovigen tegen de 'cleyngoedicheydt onses vleesch', zo stelt Bastingius.⁴⁹⁹ Volgens Corstens leren de gelovigen daarnaast God (beter) kennen en zich naar het voorbeeld van de oudste broeder Christus als goede kinderen te gedragen.⁵⁰⁰

⁴⁹⁷ Van Asselt (e.a.), *Inleiding in de Gereformeerde Scholastiek*, 107, 117-118.

⁴⁹⁸ C. Graafland, *Biografisch lexicon*, deel 4, 257. De titel van deze uitgave is *Socinianismi confutati compendium* (1690), een samenvatting van Hoornbeecks driedelige *Socinianismus confutatus* (1650-1664).

⁴⁹⁹ Bastingius, *Verclaringe*, 1.1, 5.

⁵⁰⁰ Corstensen., *Wtlegghinge*, 9.26, 55; 13.33, 87, 88.

Teellinck geeft aan 'bemінде christenen' de opdracht om barmhartigheid tegenover hun naaste te oefenen, naar het voorbeeld van hun hemelse Vader.⁵⁰¹

De verklaarders vergelijken soms de verhouding van de leerling ten opzichte van God als Vader met de relatie van kinderen tot hun aardse ouders. Hommius legt bijvoorbeeld een link tussen beide 5 relaties met behulp van het woord 'zoals'.⁵⁰² In deze vergelijking noemen de auteurs ook voorbeelden. Zo zegt Bastingius dat het de gelovigen betaamt om hun hemelse Vader eerbiedig aan te spreken en gelovig de toevlucht tot Hem te nemen.⁵⁰³ Corstens wijst er op dat aardse vaders vertoornd zijn wanneer hun kinderen met hun vragen en behoeften zich wenden tot anderen. Zo is het ook in de verhouding tot God, die er door middel van het gebed om gevraagd wil zijn.⁵⁰⁴ 10 Lansbergen ten slotte maakt in zijn uitleg de kinderlijke vreze concreet als hij schrijft dat deze bestaat uit eerbiediging, gehoorzaamheid en het 'goetwillich verdraghen van de castijdinghe'.⁵⁰⁵

Wanneer specifiek wordt gekeken naar wat de auteurs schrijven over het vaderschap van God kan er worden onderscheiden tussen het geloof in Gods vaderlijke voorzienigheid (vraag 26-28), het kindschap van de gelovigen (vraag 33) en de aanspraak in het gebed des Heeren (vraag 120-121).

15 Als vruchten van het geloof in Gods voorzienigheid worden lijdzaamheid en geduld in tegenspoed, dankbaarheid in voorspoed en vertrouwen en hoop voor de toekomst genoemd. Hierin blijven de verklaarders dicht bij de tekst van de Heidelbergse Catechismus. Enkele auteurs voegen begrippen toe. Hommius schrijft over verootmoediging en over het 'opgewekt' en 'ontstoken' worden om dankbaarheid te gevoelen en aan God te bewijzen. Lansbergen wijst erop dat men met de belofte 20 van Gods voorzienigheid 'gerust' en 'tevreden' moet zijn. Van der Hagen roept zijn hoorders er toe op Gods voorzienigheid te onthouden, te gevoelen en er op te vertrouwen met een kinderlijk vertrouwen in het hart. De kennis van God als Schepper en als Vader leidt tot godzaligheid.⁵⁰⁶ Ook spoort hij hen aan tot erkenning en omhelzing van Gods wijsheid, macht, goedheid en gerechtigheid en aanbidding van Gods oordelen. Ten slotte wijst ook Knibbe op de plichten die voortkomen uit de 25 leer van de voorzienigheid: vertrouwen op God en de dienst, vrees en verheerlijking van God.

De vruchten van het kindschap van de gelovigen (vraag/antwoord 33) die door de verklaarders worden genoemd, zijn hierboven al genoemd. Omdat de gelovigen tot Gods kinderen zijn aangenomen, geadopteerd en zij de liefde van hun hemelse Vader mogen genieten, zijn zij God

⁵⁰¹ Teellinck, *Huys-boeck*, 197.

⁵⁰² Ursinus, *Schatboek*, 1.9.26, 186.

⁵⁰³ Bastingius, *Verclaringe*, 46.120, 806.

⁵⁰⁴ Corstensz., *Wtleggginge*, 46.120, 388.

⁵⁰⁵ Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 386.

⁵⁰⁶ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 9.26, 129. Van der Hagen schrijft over 'eren', 'nederigh zijn', 'nietig zijn', 'beminnen' en 'verheerlijken'.

gehoorzaamheid, verootmoediging en een oprechte levenswandel verschuldigd. Zij dienen voor God te leven,⁵⁰⁷ in Gods tegenwoordigheid te wandelen en Gods liefde en weldaden te erkennen.⁵⁰⁸ Het valt op dat de verklaarders benadrukken dat de gelovigen als aangenomen kinderen beschikken over alle kinderrechten. Hierbij maken ze verschillende keren de vergelijking met de aardse situatie. Zo zijn de kinderen van God erfgenamen van het eeuwige leven.⁵⁰⁹

In de behandeling van de aanspraak van het gebed des Heeren blijkt het begrip ‘kinderlijke vreze’ een sleutelbegrip voor de verklaarders. Door God aan te spreken met de woorden ‘onze Vader’ wordt deze vreze gewekt. Zij benadrukken het verschil tussen enerzijds de *kinderlijke* vreze en anderzijds de *knechtelijke* vreze. Kenmerkend voor kinderlijke vreze is het handelen uit liefde. Verder spoort het woord ‘onze’ de gelovigen aan tot de broederlijke liefde en genegenheid tussen de broeders en zusters van de gemeente. Corstens gebruikt daarbij het Bijbelse beeld van de leden van het lichaam die een gekwetst lid helpen. Dit kan door middel van gebed en andere middelen.⁵¹⁰ De toevoeging ‘Die in de hemelen zijt’ laat het onderscheid zien tussen aardse vaders en hemelse vaders zodat er niet aards van God gedacht zou worden. Bastingius spreekt zelfs over een ‘tegenstelling’. De vrucht daarvan is versterking van het geloof en meer eerbied voor de hemelse Vader.⁵¹¹ Volgens Lansbergen verzekert de toevoeging de bidder ook van de verhoring van zijn gebed en wakkert de toevoeging het verlangen naar het hemelse vaderland aan.⁵¹² Het valt op dat Knibbe aan de redenen die worden genoemd in het antwoord op vraag 121 drie redenen toevoegt.

Deze toevoeging brengt ons in de derde plaats bij de vergelijking tussen aardse vaders en de hemelse Vader. In hoeverre is de hemelse Vader volgens de behandelde auteurs te vergelijken met de aardse vaders? De verklaarders sluiten aan bij de formulering in de antwoorden op de vragen 120 en 121 uit de Heidelbergse Catechismus. Zij benadrukken de grootheid, rechtvaardigheid, almacht en de genegenheid en liefde van de hemelse Vader, waarbij ze dikwijls verwijzen naar de parallelteksten Mattheüs 7:11 en Lucas 11:13. Er mag niet aards van de hemelse Vader gedacht worden. Daarom moeten de gelovigen Hem eerbiedig en met kinderlijke vreze aanroepen in het gebed. Maar er wordt op meer plaatsen een vergelijking gemaakt.

Volgens Bastingius kunnen de deugden van aardse vaders niet opwegen tegen de goedheid en deugden waarmee God zijn kinderen benadert.⁵¹³ Corstens maakt een verbinding tussen het doen

⁵⁰⁷ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 13.33, 168.

⁵⁰⁸ Lansbergen, *Den Catechismus*, 13.33, 95.

⁵⁰⁹ Bastingius, *Verclaringe*, 13.33, 151; Poudroyen, *Catechisatie*, 13.33, 377.

⁵¹⁰ Corstensen., *Wtlegghinge*, 46.120, 388, 389.

⁵¹¹ Bastingius, *Verclaringe*, 46.121, 815, 816.

⁵¹² Lansbergen, *Den Catechismus*, 46.120, 390.

⁵¹³ Bastingius, *Verclaringe*, 46.120, 810.

van het goede en het vaderschap en schrijft dat God gewillig is om goed te doen zoals een goede en getrouwe vader. “Jae hij heeft meerder liefde tot ons dan eenich vader ofte moeder tot hare kinderen soude mogen hebben.”⁵¹⁴ Hommius vergelijkt de zorg van de hemelse Vader met de zorg van aardse vaders. Zoals een aardse vader zijn kind verzorgt naar lichaam en ziel en een vader zoekt naar het welzijn van zijn kinderen, ook als hij hen kastijdt, zo ook de hemelse Vader.⁵¹⁵ Ook Lansbergen vergelijkt de zorg en kastijding van de hemelse Vader met de zorg en kastijding van aardse vaders.⁵¹⁶ Volgens Hommius overtreft de hemelse Vader alle ouders in goedheid en liefde tot zijn kinderen.⁵¹⁷ Teellinck maakt ten slotte een vergelijking van Gods vaderschap met de vader in de gelijkenis van de verloren zoon. De woorden die deze vader sprak, spreekt God tot zijn kinderen:
10 “Kindt (seydt hy) ghy zijt altyts met my, ende al dat mijne is, is uwe.”⁵¹⁸ De auteurs benadrukken in hun verklaringen dat God als de hemelse Vader in zijn zorg, liefde en bescherming voor zijn kinderen alle aardse vaders overtreft.

Het is opvallend dat geen van de bestudeerde verklaarders bij de behandeling van het vijfde gebod stilstaat bij de verhouding tussen aardse vaders en de hemelse Vader. Zij sluiten aan bij de woorden uit de Catechismus waarin wordt gesteld dat “het God belieft ons door haare hand te regeeren”, als plaatsvervangers van God op aarde. Sommige verklaarders wijzen op de plichten van gezagsdragers (Poudroyen, Van der Hagen) of ondergeschikten (Hommius, Lansbergen), waaronder kinderen, maar zij laten na een vergelijking te maken tussen de relatie van kinderen met hun aardse vader en de relatie met hun hemelse Vader. Ook maken zij geen vergelijking tussen de regering van de hemelse
15 Vader en de regering van aardse vaders. Dit was wel een van de verwachtingen voorafgaand aan dit onderzoek. De Zwitserse reformator, Johannes Calvijn (1509-1563), had daar in zijn *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst* wel nadruk op gelegd. Hij schreef over een sprankje van een ‘goddelijke lichtglans’ die God deed oplichten als Hij mensen deelgenoot maakt van Zijn namen.⁵¹⁹
20

⁵¹⁴ Corstensz., *Wtlegghinge*, 9.26, 58.

⁵¹⁵ Ursinus, *Schatboek*, 1.9.26, 186.

⁵¹⁶ Lansbergen, *Den Catechismus*, 9.26, 64.

⁵¹⁷ Ursinus, *Schatboek*, 2.46.120, 500.

⁵¹⁸ Teellinck, *Huys-boeck*, 189.

⁵¹⁹ Johannes Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, 2009, boek 2, hoofdstuk 8, paragraaf 35, 394. Calvijn schrijft: “Mensen aan wie Hij (God, EvdB) een hoge positie toekent, laat Hij namelijk delen in Zijn naam in zoverre dit voor de bescherming van die positie nodig is. Op Hem alleen zijn de namen Vader, God en Heere van toepassing en ons gemoed zou dus, telkens wanneer wij een van die namen horen, vervuld moeten raken van het besef van deze verheven waardigheid. Als God dus mensen deelgenoten van die namen maakt, laat Hij een sprankje van Zijn goddelijke lichtglans in hen oplichten, om hen eer en aanzien te geven afhankelijk van de plaats waar ieder van hen gesteld is. Het moet dus zo zijn dat wij in de man die onze vader is iets goddelijks zien, want hij draagt die benaming van God niet zonder reden.” En op pagina 396 schrijft Calvijn: “In het voorbijgaan moeten we er ook op wijzen dat ons geboden wordt ouders alleen in de Heere te gehoorzamen (Efeze 6:1). Dat wordt ook duidelijk uit het eerder gelegde fundament. Zij staan namelijk boven ons op een plaats waar de Heere hen gesteld heeft door aan hen een stukje van Zijn eer toe te kennen. De

Het beeld dat de verklaarders van God als Vader schetsen, sluit aan bij het zestiende-eeuwse en zeventiende-eeuwse beeld van aardse vaders dat Ozment schetst. Zoals in het inleidende hoofdstuk bleek, was het de taak van de vader om voor het welzijn van zijn gezin te zorgen, hen te beschermen tegen dreigend gevaar en hen met discipline te regeren.⁵²⁰ De eerste twee taken zien we terugkomen in de verklaringen als het gaat over God als Vader. Hij zorgt voor het welzijn van zijn kinderen (tijdens kastijdingen) en hij bewaart en beschermt hen in tegenspoed. De regeringstaak van God als Vader komt echter minder duidelijk naar voren in de verklaringen. Dit is opvallend want het antwoord op vraag 104, dat handelt over het vijfde gebod, kan voor de behandeling van dit aspect aanleiding geven. Zoals reeds geconstateerd, laten de verklaarders dit na. Het is voor vervolgonderzoek een interessante vraag om na te gaan hoe de eigenschappen die de Heidelbergse Catechismus toeschrijft aan God de Vader en het beeld dat men in de zestiende eeuw van aardse vaders had, zich tot elkaar verhouden.

In de vierde plaats kan worden geconstateerd dat er halverwege de zeventiende eeuw een verschuiving begint plaats te vinden in de verhouding van de (catechismus)leerling tot God als Vader. Dit blijkt uit de verklaringen van de auteurs van het antwoord op vraag 74 uit de Catechismus. Volgens de zestiende-eeuwse reformatoren en volgens de opstellers van de Heidelbergse Catechismus behoorden de kinderen van de gemeente tot het verbond van God en worden aan hen, niet minder dan aan de volwassenen, de belofte van de verlossing van de zonde en de belofte van de Heilige Geest toegezegd. Daarom worden zij gedoopt en zij zijn daarmee in de christelijke kerk ingelijfd en tot Gods kinderen aangenomen.

Aan het begin van de zeventiende eeuw sluiten auteurs als Bastingius, Corstens en Hommius hier nauw bij aan.⁵²¹ De kinderen worden onder de gelovigen gerekend, ook al geloven zij nog niet zoals een volwassene 'metterdaad daadwerkelijk'. Hommius, Bastingius en Lansbergen schrijven echter over een 'geneigdheid' tot het geloof.⁵²² Hoewel Teellinck in zijn verklaring van het Kort Begrip veronderstelt dat de kinderen van (een) gelovige ouder(s) door de doop in het verbond van God zijn ingelijfd en zij tot kinderen van God zijn aangenomen, weten we uit het onderzoek van onder andere W.J. op 't Hof dat Teellinck op dit punt inconsequent is. Hij ziet tegelijkertijd de meeste gedoopte

onderwerping die aan hen betoond wordt, moet dus de trap zijn waarlangs wij tot Hem als de allerhoogste Vader opzien."

⁵²⁰ Ozment, *When Fathers ruled*, 50.

⁵²¹ Bastingius, *Verclaringe*, 27.74, 413; Corstensen., *Wtleghinge*, 27.74, 206; Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 57, 58.

⁵²² Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 62.

kinderen niet als kinderen van God en spoort hen daarom aan tot het “doorleven van de leer en een Gode welbehagelijke levenswandel.”⁵²³

5 Bij Poudroyen lijkt een nieuwe gedachte ingang gevonden te hebben in de gereformeerde traditie: het onderscheid tussen uitwendige en inwendige heiliging. Poudroyen geeft aan dat, wanneer ouders een kind ten doop houden, een predikant niet kan weten en niet hoeft te weten of kinderen inwendig zijn geheiligd “ende van Godt verkozen zy”.⁵²⁴ Bij Van der Hagen komen we dit onderscheid ook tegen als hij zijn hoorders aanspoort om zich niet in de uiterlijke doop te vergenoegen maar om te arbeiden om met de inwendige doop gewassen te worden. Tegelijkertijd schrijft hij duidelijk dat de kinderen ‘ledematen van de kercke die heyligh is’, ‘kinderen en bondtgenooten Godts’ en 10 ‘schaepkens van den grooten Herder’ zijn.⁵²⁵ Echter, bij Knibbe heeft een duidelijke verschuiving plaatsgevonden. Hij stelt dat de kinderen van de gelovigen slechts uiterlijk heilig zijn. Dit houdt in dat de kinderen, omdat zij uit gelovige ouders geboren zijn, niet worden gerekend onder de heidenen maar behoren tot de ‘huysgenoten Gods’ en “alsoo uytterlijk heylig, als bondgenooten”.⁵²⁶ Dit wordt bevestigd door W. Verboom die constateert dat bij Knibbe een verschuiving heeft plaatsgevonden als 15 het gaat over de vraag of kinderen de Heilige Geest bezitten.⁵²⁷

Deze verschuiving vraagt om een verklaring. Wat is de reden dat het onderscheid tussen uitwendige en inwendige heiliging ingang heeft gevonden in de gereformeerde traditie? Uit het onderzoek van Verboom blijkt dat deze verschuiving zich voltrok binnen de *Nadere Reformatie*. Hij stelt dat catecheten in de eerste fase van de *Nadere Reformatie* er mee instemden “dat jonge catechisanten 20 als gedoopte kinderen van de gemeente de Heilige Geest bezitten.”⁵²⁸ We zien dit bevestigd in hetgeen Teellinck, de ‘vader’ van de *Nadere Reformatie*, hierover schrijft. Echter, bij hem begint ook de nadruk op de persoonlijke toepassing en levensheiliging omdat hij werd geconfronteerd met mensen die wel de gereformeerde leer aanhingen maar daar niet naar leefden.

Volgens Verboom vinden er vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw twee veranderingen 25 plaats.⁵²⁹ Ten eerste gaat de leer van de individuele verkiezing het gemeentebegrip overheersen en

⁵²³ Op 't Hof, *Theologische opvattingen*, 89.

⁵²⁴ Poudroyen, *Catechisatie*, 27.74, 633.

⁵²⁵ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 27.74, 307, 308.

⁵²⁶ Knibbe, *De leere*, 27.74, 445.

⁵²⁷ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 293, 295.

⁵²⁸ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 293.

⁵²⁹ Op de achtergrond speelt nog een derde ontwikkeling mee. In de *Nadere Reformatie* ging het in de catechese volgens Verboom ‘hoe langer hoe meer’ om de verwerving van intellectuele kennis. Deze ontwikkeling betekent dat “de catechese niet langer een wezenlijke bijdragen kan leveren aan de geloofsontplooiing van de catechisant. Terwijl de intellectuele kennis, geïntegreerd in de geloofskennis, in de catechese van de Reformatie functionele kennis was, is zij in de catechese van de Nadere Reformatie op z'n best *potentiële* geloofskennis. (...) Dit kan niet anders dan een kwalitatieve waardevermindering van de

wordt daardoor de gedachte over het Geestbezit van het kind onder druk gezet. Immers, alleen de uitverkoren kinderen worden de wedergeboorte en het geloof door de Heilige Geest deelachtig.⁵³⁰

Op de vraag wie er uitverkoren zijn, houden catecheten volgens Verboom vast aan de gedachte dat de gedoopte kinderen vanwege hun verkiezing de wedergeboorte en het geloof deelachtig zijn. Wel hebben zij daarvoor verschillende motieven: vanwege het geloof van hun ouders, vanwege het oordeel van de liefde of bij wijze van veronderstelling.⁵³¹

Ten tweede wordt het onderscheid ontwikkeld tussen vroeg gestorven kinderen en kinderen die tot hun verstand gekomen zijn. Deze laatste groep kinderen deelt alleen in de weldaden van het verbond zolang het tegendeel niet is bewezen. Volgens de catecheten van de *Nadere Reformatie* bewijzen de meeste kinderen in de praktijk echter het tegendeel en hebben zij daarom “nooit als kind in de verbondsweldaden gedeeld.”⁵³² Via deze manier van denken vindt steeds meer de gedachte ingang dat het bezit van de Heilige Geest moet blijken uit de kenmerken.⁵³³ Verboom citeert hierbij ter illustratie het antwoord van Knibbe op de vraag waaruit men kan weten dat men wedergeboren is.⁵³⁴

Anderzijds wordt een andere door Verboom geconstateerde ontwikkeling niet bevestigd in dit onderzoek. Volgens hem wordt de opvatting dat de kinderen van de gemeente tot het genadeverbond behoren, door een onderstroom omgebogen die op een andere manier over het verbond spreekt. “Het genadeverbond strekt zich daarbij niet meer uit tot ‘de’ kinderen van de gemeente als zodanig, maar alleen tot de ‘uitverkoren’ (cursief van Verboom) kinderen.”⁵³⁵ Hoewel Knibbe een onderscheid maakt tussen de een uitwendige en inwendige heiliging, beperkt hij het genadeverbond niet tot de uitverkorenen. Wellicht vindt deze ontwikkeling pas plaats in de achttiende eeuw. Bij een van de laatste predikanten die tot de *Nadere Reformatie* wordt gerekend⁵³⁶, Theodorus van der Groe (1705-1784), komen we deze gedachte tegen. Hij benadrukt dat alleen kinderen gedoopt mogen worden “welker ouders, of een van beiden, openbare belijdenis doen van het Christengeloof, en die ongerlijk in de Christelijke kerk leven, latende hunnen inwendigen staat

catechese ten gevolge hebben. Het geeft aan de catechese een sterk cognitieve inslag.” Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 266.

⁵³⁰ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 293.

⁵³¹ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 293, 294.

⁵³² Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 294.

⁵³³ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 295.

⁵³⁴ Knibbe, *De leere*, 3.8, 48. “Uyt de tegengestelde beweging van onse natuurlijke verdorventheyd/ doe wy nog de sonde dienen. Vrag. Welke sijn die bewegingen? Antw. 1. Een innerlijken haat en afkeer van alle quaad/ en een ernstige lust en betragting van alle goed/ Psalm 119:113.”

⁵³⁵ Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, 274.

⁵³⁶ T. Brienens, ‘Theodorus van der Groe’, in: Brienens (e.a.), *De Nadere Reformatie*, 277-314.

voor den Heere.”⁵³⁷ Deze kinderen mogen volgens Van der Groe worden gehouden voor gelovigen en ware bondgenoten van God, aan wie de beloften van het genadeverbond toekomen.

5 Niet, alsof alle kinderen van geloovige ouders, of die men er voor de zoodanigen houdt, waarlijk geloovige kinderen waren, uitverkoren tot de zaligheid, en behoorende tot Gods Verbond, op een inwendige en geestelijke wijze. Neen, geenszins geliefden! De minste kinderen zijn zoodanigen, gelijk ons de Heilige Schrift, en de dagelijksche ondervinding leert; maar het is hier met de zaak alzo gelegen, wij kunnen van geen enig kind zeker weten, wat er inwendig van hetzelfde is, of zal worden; of de Heere reeds een beginsel van genade in hetzelfde heeft gelegd, of in het vervolg zal leggen, dan of het nooit genade zal ontvangen.⁵³⁸

10 In het eerste deel van dit citaat stelt Van der Groe dat de gedoopte kinderen op twee manieren tot Gods verbond kunnen behoren: inwendig en geestelijk of niet (dat is: uitwendig). Omdat volgens Van der Groe de gelovigen niet kunnen weten op welke wijze hun kind tot het verbond behoort, moeten zij hun ogen slaan op Gods beloften die hij aan hen en aan hun kinderen gedaan heeft. Zij mogen ‘met hartelijke ootmoedigheid en dankbaarheid’ de beloften van God voor hun kleine
15 kinderen aannemen en op hen toepassen.⁵³⁹

Het valt op dat de auteurs in de behandeling van de kinderdoop veel aandacht besteden aan de Bijbelse bewijzen voor de kinderdoop en zich daarmee consequent tegen de Wederdopers keren. Deze groepering bleef tot aan het eind van de zeventiende eeuw een belangrijk front voor de gereformeerde predikanten, zoals onder meer blijkt uit de verklaring van Knibbe.⁵⁴⁰ Het is interessant
20 om te constateren dat de argumenten en bewijsteksten voor de kinderdoop deels hetzelfde blijven en deels wisselen. Zo verwijst Corstens als enige auteur naar het leven van Jesaja, Jeremia en Johannes de Doper om te stellen dat kinderen al vroeg de Heilige Geest kunnen bezitten.⁵⁴¹ Terwijl Lansbergen de belofte van de vergeving van zonde en de belofte van de Heilige Geest ziet als twee
25 losse argumenten,⁵⁴² voegt Teellinck een argument toe aan de vier in de Catechismus genoemde argumenten. Op grond van Handelingen 10:47 en Romeinen 8:9 komt aan de kinderen de Heilige Geest toe en mogen zij gedoopt worden.⁵⁴³ En Van der Hagen haalt de woorden van Jezus uit

⁵³⁷ Th. Van der Groe, *Des Christens enige troost in leven en sterven of verklaring van de De Heidelbergse Catechismus*, Tweede deel, zondag 27, vraag 74 (hierna: 2.27.74), 44.

⁵³⁸ Van der Groe, *Des Christens enige troost*, 2.27.74, 44. Van der Groe verwijst naar Handelingen 2:39.

⁵³⁹ Van der Groe, *Des Christens enige troost*, 2.27.74, 44, 45.

⁵⁴⁰ Knibbe, *De leere*, 27.74, 444.

⁵⁴¹ Corstensen., *Wtlegghinge*, 27.74, 206.

⁵⁴² Lansbergen, *Den Catechismus*, 27.74, 207, 208.

⁵⁴³ Teellinck, *Huys-boeck*, 511.

Mattheüs 28:19 aan en verstaat onder 'alle volken' ook de kinderen.⁵⁴⁴ Knibbe neemt dit argument een aantal jaren later over.⁵⁴⁵

5 Verder is het opvallend hoe indringend sommige verklaarders wijzen op de verantwoordelijkheid van de doopouders en op de verplichtingen van de gedoopte kinderen. Illustratief is Lansbergen die de ouders wijst op hun plicht om hun kinderen tot 'eenighe ernstige vreesse Godts' op te wekken.⁵⁴⁶ En volgens Hommius worden de kinderen door de doop vermaand en aangespoord tot voortdurende dankbaarheid voor Gods genade en tot een ernstige dienst van God, hun hemelse Vader.⁵⁴⁷

10 Hoewel alle auteurs onderscheid maken tussen Christus als de eigenlijke Zoon van God en de gelovigen als aangenomen kinderen van God, gaat een aantal verklaarders expliciet in op de vraag in hoeverre God de Vader is van alle schepselen. En hoe dat in verhouding staat met het vaderschap ten opzichte van Christus en ten opzichte van de gelovigen. Bastingius stelt dat God de Vader is van alle creaturen omdat zij door Hem zijn geschapen in Hem hun oorsprong vinden.⁵⁴⁸ Hommius noemt Gods vaderschap ten opzichte van alle schepselen omdat God hun Schepper en Onderhouder is.⁵⁴⁹ Ook volgens Poudroyen zijn alle schepselen, zowel goede als kwade, krachtens de schepping en de
15 onderhouding Gods kinderen.⁵⁵⁰ De gelovigen zijn daarentegen ook uit genade en barmhartigheid tot Gods kinderen aangenomen.⁵⁵¹ Ten slotte wijst ook Knibbe op Gods vaderschap ten opzichte van alle schepselen door te verwijzen naar het afscheidslied van Mozes (Deuteronomium 32:6).⁵⁵²

⁵⁴⁴ Van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus*, 27.74, 306.

⁵⁴⁵ Knibbe, *De leere*, 27.74, 445, 446.

⁵⁴⁶ Lansbergen, *Den Catechismus*, 27.74, 211.

⁵⁴⁷ Ursinus, *Schatboek*, 2.27.74, 57, 58.

⁵⁴⁸ Bastingius, *Verclaringe*, 9.26, 96.

⁵⁴⁹ Ursinus, *Schatboek*, 1.9.26, 185.

⁵⁵⁰ Poudroyen, *Catechisatie*, 9.26, 287, 288; 13.33, 375, 376.

⁵⁵¹ Poudroyen, *Catechisatie*, 46.120, 1131.

⁵⁵² Knibbe, *De leere*, 46.120, 733.

Summary

In this master thesis I studied the fatherhood of God. I did this using the following research question:

In what way did the seventeenth-century preachers in the Reformed tradition write about the relationship of catechism student with God as Father?

5 In the seventeenth century the Dutch nuclear family was characterized by an organized authority structure with the father being the head of the home. According to S. Ozment's a father had three tasks: the care and protection for the welfare of his wife and children and the righteous rule over his children and servants. The education of the Heidelberg Catechism (1563) was central in the religious upbringing of the children. In addition to the family and the school the church also was a place where
10 the religious education took place through catechetical instruction. Its aim was to transmit knowledge and learning to live in the service of God. In the Reformed Church in the Netherlands the Heidelberg Catechism also had a place in the Sunday worship service, from the end of the sixteenth century even made mandatory. Catechism preaching served as an aid in the explanation and application of the Bible and helped the church to teach and preserve reformed doctrine. Several
15 ministers wrote expositions of the Heidelberg Catechism, intended as explanation for the children and other parishioners. With the help of eight seventeenth-century expositions I will answer the research question.

The Heidelberg Catechism gives the authors the opportunity to comment on the fatherhood of God through a number of questions and answers . This includes questions about faith in God's providence
20 (26-28), the sonship of believers (33) and the claim in the Lord's prayer (120-121). The relationship of the children of the congregation to God is considered together with the question of infant baptism (74), the relationship between earthly fathers and our heavenly Father is treated in the fifth commandment (104).

The seventeenth-century commentators are reluctant to talk about God as Father when compared to
25 speaking of God as Creator and Sustainer of the world. This reluctance of the authors could be explained by the time and context in which they lived. They focused on the issues that were discussed, such as the controversy with the Socinians about God's creation and preservation of this world.

In describing the attributes of God as Father, the authors emphasize God's fatherly) keeping, care
30 and providence. For this they rely mainly on Matthew 10:29-30 and Luke 12:6-7. Some authors ascribe more properties to God, such as His paternal chastisement, His willingness to give what 'we'

pray for, His eternal, fatherly love and mercy and His longsuffering and patience. W. Teellinck even attributes all the attributes of an earthly father to God.

Although Christ is God's own, eternal and natural Son, the faithful also are children of God and have God as their Father. They have been adopted as children of God, by grace, for Christ's sake. Some commentators use the term 'adoption' to clarify this. In the second half of the seventeenth century, the authors devoted more attention to the sonship of Christ because the doctrines of Faustus Socinus (1539-1604), called Socinianism, had come and gained influence from Poland via Germany to the Netherlands. The commentators contested this doctrine in which the Trinity of God and the divinity of Christ and the Holy Spirit was denied.

10 In the treatment of the address in the Lord's Prayer, the authors emphasize the difference between filial or childlike fear (in Dutch: *kinderlijke vreze*) and slavish fear or reverence (in Dutch: *knechtelijke vreze*). Characteristic for childlike fear is to act out of love. By speaking to God with 'Father', In addressing God as 'Father,' Christ might excite in the hearts of believers a childlike reverence for, and confidence in God. That we speak of our Father 'who art in heaven', strengthens our confidence in answered prayer, our reverence for God and our longing for the heavenly homeland. That we pray to 'our' Father urges the faithful to brotherly love and affection between brothers and sisters of the congregation.

The authors draw the relationship between God as Father and His children using a number of concepts. Thus the content of God's fatherhood illustrated with concepts such as keeping, care and providence. With other authors we find concepts such as chastisement, love and compassion, generosity, longsuffering and patience. This includes only one perspective, that of God. From the perspective of the student, the fatherhood of God is a source of assurance and comfort. The view of God as Father works and strengthens a sure and strong confidence in the hearts of the faithful, and they learn to know God more intimately.

25 The sonship of believers creates great responsibility and several commitments. The authors name obedience, humility and a genuine walk of life. Faith in God's fatherly providence leads to endurance and patience in adversity, gratitude in prosperity and confidence and hope for the future. The sonship should lead to the realization of the magnitude of God's love and the recognition of His mercies. It is striking that the commentators emphasize that the believers as adopted children have all children's rights. Here they draw a comparison with the temporary earthly situation. The children of God are heirs of eternal life, similar to earthly heirs.

Sometimes the commentators compare the relationship of the student toward God as Father to the relationship of children to their earthly parents. They make appropriate use of the word 'like'. Also they draw examples from this relationship which they apply to the relationship with God. When in prayer one mentions the 'heavenly' Father, the commentators point to the contrast between earthly fathers and God as Father. The words 'Which art in heaven' have been added so that "lest we should form any earthly conceptions of God's heavenly majesty". The commentators point out the greatness, justice, omnipotence, affection and love of the heavenly Father, when they frequently refer to the parallel texts Matthew 7:11 and Luke 11:13. The authors stress, however, that the heavenly Father surpasses all earthly fathers in his care, love and protection.

10 It is a surprising discovery that the image of God as Father which the commentators describe, connects to the sixteenth century and seventeenth-century image of earthly fathers that Ozment outlines. The care and protection of his children were important tasks for the earthly fathers, and we see these tasks reflected in the description of God as Father. The ruling task of God as Father is less clear. This can be attributed to the fact that the authors omit a comparison between the rule by
15 earthly fathers and the rule by the heavenly Father in the treatment of the fifth commandment.

The statements of the authors of the answer of question 74 from the Catechism shows that, in the mid-seventeenth century, a shift begins to take place in the relationship of (catechism) student to God as Father. According to the authors of the Heidelberg Catechism, the children are included in the covenant and church of God, since redemption from sin by the blood of Christ, and the Holy Ghost,
20 the author of faith, is promised to them no less than to the adult. Therefore, they are baptized and are thus incorporated into the Christian church and received as God's children. The researched authors from the early seventeenth century (Bastingius, Corstensz. And Hommius) support this. The children are counted among the faithful, even though they believe not yet actually and truly as an adult. However, they write about a 'propensity' to believe.

25 William Teellinck, the father of the Further (or Second) Reformation (Nadere Reformatie), seems to speak in an ambiguous and inconsistent way, as W.J. op 't Hof also concludes. In the commentaries of Cornelius Poudroyen and Peter van der Hagen, the distinction between external (in Dutch: uitwendig) and internal (in Dutch: inwendig) sanctification has found acceptance in the Reformed tradition. But with David Knibbe a clear shift seems to have taken place. He argues that the children
30 of believers 'only' appear holy. This shift is confirmed by the research of W. Verboom. According to him, this shift took place within the Further Reformation. From the second half of the seventeenth century there were two changes in place, according to Verboom. First, the doctrine of individual election began to dominate the communal concept, which put pressure on the idea about the extent

the Holy Spirit was given to each child. Secondly, a distinction developed between children who died and children who come to the age of discretion. This last group of children only shared the blessings of the covenant as long as their lives did not prove the contrary . Because in practice most children never gave evidence that they shared the covenant blessings as a child, the idea arose that the possession of the Holy Spirit had to be concluded on basis of the characteristics.

Some commentators are explicit on the question to what extent God is the Father of all creatures and how that compares with God's fatherhood with regard to Christ and all believers. According to these commentators, God is the Father of all creatures because He is their Creator and Sustainer. In addition to that the faithful are adopted as God's children out of grace and mercy.

Literatuurlijst

- A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt*, deel 1-21 (1852-1878), J.J. van Brederode – Haarlem
- 5 W.J. van Asselt, Voetius, De Groot Goudriaan – Kampen, 2007
- W.J. van Asselt, P.L. Rouwendal, T.T.J. Plezier en P.M. Wisse, *Inleiding in de Gereformeerde Scholastiek*, Boekencentrum – Zoetermeer, 1998
- J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, Ton Bolland – Amsterdam, 1976
- H. Berkhof, *Christelijk geloof*, G.F. Callenbach – Nijkerk, 1985 (vijfde druk)
- 10 W.G. van den Boogert, 'Een geleerd en beproefd leermeester', in: *Reformatorisch Dagblad*, 2 mei 2002.
- T. Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassifikatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie*, Ton Bolland – Amsterdam, 1974
- T. Brienens (e.a.), *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*,
15 Boekencentrum 's – Gravenhage, 1986
- Dr. T. Brienens, *Johannes Hoornbeeck (1617-1666). Eminent geleerde en pastoraal theoloog*, De Groot Goudriaan – Kampen, 2008
- Johannes Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, uit het Latijn vertaald door dr. C.A. de Niet, Den Hertog – Houten, 2009
- 20 A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kervolk ten tijde van Maurits en Olderbarnevelt*, Van Wijnen – Franeker, 1991
- C. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie. Oorsprong en ontwikkeling van de leer van het verbond in het Gereformeerd Protestantisme*, 6 delen, Boekencentrum – Zoetermeer, 1992-1996
- Th. Van der Groe, *Des Christens enige troost in leven en sterven of verklaring van de De Heidelbergse Catechismus*, Tweede deel, Den Hertog – Houten, 1989
- 25 P. van der Hagen, *De Heydelbergsche catechismus, verklaert in twee-en-vyftigh predicatiën, met vier inleydingspredicatiën*, Joh. Van Someren – Amsterdam, 1676
- Dr. J. Hoek & dr. W. Verboom, *Eeuwige vriendschap. Om de waarde van Gods verbond*, Boekencentrum – Zoetermeer, 2010 (tweede druk)
- 30 Alle Hoekema en Sjouke Voolstra, *De doopsgezinden. Geschiedenis, geloofsleer, organisatie*, Kok – Kampen, 1999
- W.J. op 't Hof, *Willem Teellinck. Leven, geschriften en invloed*, De Groot Goudriaan – Kampen, 2008

- W.J. op 't Hof, *De theologische opvattingen van Willem Teellinck*, De Groot Goudriaan – Kampen, 2011
- F. van Holten, 'Een vaardig en beroemd leermeester', in: *Reformatorisch Dagblad*, 8 november 2001
- D. MacCulloch, *Reformatie, Het Europese huis gedeeld 1490-1700*, Het Spectrum/Standaard Uitgeverij – Utrecht/Antwerpen, 2005
- P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, deel 1-10 (1911-1937), A.W. Sijthoff's uitgevers-maatschappij N.V. – Leiden
- D. Nauta (e.a.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, deel 1-6, 1978-2006
- 10 Hughes Oliphant Old, *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian Church*, Volume 4: *The Age of the Reformation*, William B. Eerdmans publishing Company Grand Rapids – Michigan, 2002
- Willem Ouweneel en Jan Hoek, *Gereformeerden en evangelischen. Overeenkomsten en verschillen in actueel perspectief*, Uitgeverij Medema – Heerenveen, 2011
- 15 Steven Ozment, *When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe*, Harvard University Press – Cambridge, Massachusetts and London, 1983
- John Platt, *Reformed thought and scholasticism. The arguments for the existence of God in Dutch theology, 1575-1650*, Brill – Leiden, 1982
- Herman. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kok – Kampen, 2006
- 20 W. van 't Spijker (e.a.), *Het troostboek van de kerk. Over de Heidelbergse Catechismus*, Den Hertog B.V. – Houten, 2005
- Larissa Taylor, *Preachers and People in the Reformations and Early Modern Period*, Brill – Leiden, 2001
- W. Teellinck, *Huys-boeck, ofte eenvoudighe verclaringhe ende toe-eygheninghe, van de voornaemste vraegh-stucken des Nederlandtschen Christelijcken Catechismi*, Middelburg, 1639
- 25 W. Teellinck, *Noodwendigh vertoogh, aengande den tegenwoordigen bedroefden staet, van Gods volck; waer-inne getrouwelijck aenghewesen wort; in wat swaricheyt ende vervallinghe wy ghecome zijn, in wat perijckel wy noch staen, met de noodighe remedien, om ons verderf te verhoeden. Hier is by ghevoeght een corte verclaringhe, van des autheurs ghevoelen, over het stuck vanden sabbath*, Middelburg, 1627.
- 30 Zacharias Ursinus, *The commentary of Dr. Zacharias Ursinus on the Heidelberg Catechism*, Translated from the original Latin by the Rev. G.W. Williard, Second American edition, Scott & Bascom Printers – Columbus, 1852
- Zacharias Ursinus, *Het Schatboek der verklaringen van de Heidelbergse Catechismus*, Den Hertog B.V. – Houten, 1989 (derde druk)
- 35

Zacharias Ursinus, *Corpus Doctrinae Christianae*, Heidelberg, 1621

W. Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Buijten & Schipperheijn – Amsterdam, 1987

5 Kees de Wildt, 'Cornelis Corstens (†1582) en zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus (1598)', in: Christel de Lange en Roos Mulder (red.), *Vijf continenten, vijf eeuwen. Vijf jaar geschiedbeoefening in het Kerkhistorisch Gezelschap S.S.S.*, 92-104, Leiden, 2011

K. van der Zwaag, *Afwachten of verwachten? De toe-eigening des heils in historisch en theologisch perspectief*, Groen – Heerenveen, 2003